

NAGY MARGIT

KORA NÉPVÁNDORLÁSKORI SÍRLELETEK
BUDAPEST TERÜLETÉRŐL

1. Bp. X. KERESZTÚRI ÚT 162, A RÁKOS-PATAK ÉSZAKI PARTJA

1969 március 14-én Dr. Noszky Jenőné bejelentette, hogy a Fővárosi Kertészeti Vállalat 1. sz. telepének a Keresztúri úttól északra fekvő területén embercsontok kerültek elő. A csontokat a bejelentő a Rákos patak ideiglenes medrének kimélyítése után, a meder északi fala mellett találta (1. kép 3,1 sz. *lelőhely*). A helyszíni szemle során megtudtam, hogy a Rákos-patak Kőbánya és Mátyásföld közötti, keletnyugati irányú szakaszán szabályozási munkálatok folytak. Ennek során az eredeti medertől 6–8 méterre északra földgéppel ideiglenes medret vájtak. A bejelentő március 12-én az ideiglenes meder északi falában embercsontokra lett figyelmes. A csontok kb. 60 cm mélységből kerültek elő. Megtaláláskor csupán a medence és a lábszárak feküdtek eredeti helyükön; a felsőtest csontjai és a koponya a partfal laza homokjával együtt leszakadt. A meder alján lévő homokban Dr. Noszky Jenőné és 16 éves fia, Noszky Tamás rábukkantak az ép koponyára és egy törött fülű agyagkorsóra. Kibontották a partfalban *in situ* fekvő lábszárakat, itt azonban melléklet már nem volt. Átvizsgálva a kimélyített mederbe szóródott homokot, összegyűjtötték a felsőtest többi csontját is. A nyakcsigolyák közelében egy ép arany torquest és a rajta lévő félhold alakú csüngőt találtak. A torquestől nem messze, a leszakadt homokból egy erősen oxidálódott, törött túszerkezetű, lunula alakú bronz fibula is előkerült. A bejelentő a leleteket a Budapesti Történeti Múzeum, az embercsontokat az MTA Régészeti Intézete számára vizsgálatra átadta.¹

A helyszíni szemlén a felszedett lábcsonatok helyét láthattam. A bejelentők elmondása alapján megállapítható volt, hogy a csontváz koponyával D-re, D-É-i tájolásban, nyújtott helyzetben feküdt. Az agyagkorsó a felsőtest közeléből, talán a koponya mellől gurult le a mederbe, a torques a nyakcsigolyáknál

lehetett. A szemle során az ideiglenes patakmeder mintegy 4 m magas északi és déli falát gondosan átvizsgáltam. A 20–25 cm-es felső humuszréteg alatt tiszta sárga, folyami homokréteg húzódtott, melyben újabb beásást nem találtam. A Csatornázási Művek április folyamán a sír környékén a patakmeder mindkét oldalát földgéppel legyalultatta. Ezt a földmunkát figyelemmel kísértem. Az arany ékszeres sír környékén, a patakot kísérő homokdűnéken 200–250 méteres körzetben temetkezés vagy egyéb régészeti jelenség nem került elő.²

A LELETEK LEÍRÁSA ÉS ELEMZÉSE³

1. *Arany torques*

Négyszögletes metszetű, csavart drótból készült, hurkos-kampós záródású. A zárórész előtti drótszakaszt kerekre kalapálták. A kampót alkotó drótvéget gömbszerűen lekerékítették. A hurkot kb. 3 cm hosszú kerek metszetű drótból hajlították; a hurok 1 cm hosszú, keskenyre nyomott, a drót végét háromszorosan visszatekereselték. A torques közepe patkó alakú, félgömbös végű, öntött arany csüngő függött. A barázdált díszű függesztőfület meghajlítva forrasztással erősítették a csüngőhöz. A torques és a csüngő aranyának színe megegyezik, kopásnyom egyiken sem látható.

Átm.: 14,5 cm. A drót V.: 0,2 cm. A csüngő Átm.: 1,8 cm. Súly a csüngővel együtt: 13,37 gr. (1. kép 1, 1a; 2. kép 1)

2. *Lunula alakú bronz fibula*

Öntött, sima pelta vagy lunula formájú lemez, végein kettős, a lemez szélén, a hajlásnál és középen egy-egy félkörös kiugróval. A lemez formája a pelta (amazonpajzs) formától annyiban különbözik, hogy a belső ív középső toldalékra hiányzik. A fibula előlapján vékony ezüstlemez borítás részletei ma-

¹ A meglehetősen robusztus csontvázat Kiszely István 1970-ben 20–25 év körüli férfinak határozta meg.

² BTM Adattár, Nagy M. 480–77. sz. jelentése. NAGY 1970. 48.

³ A leletek BTM Népv. Gyűjt. 69.1.1.1–3. Ltsz.-on. Restaurátor: Hervainé Nagy Judit. A csüngő: NAGY 1995. 150–151, 105. sz. Az agyagkorsó: 106. sz.

radtak meg, melyek a restaurálás során megsemmisültek. A lemez közepén 1 milliméternyire mélyülő kerek email-, vagy kőbetét helye látható, közepén a rögzítésre szolgáló lyukkal. A kerek betét peremét halványan látszódo poncolt pontsor kíséri. A hátlappon a túszerkezet számára egy 0,4 cm széles, kissé kiemelkedő, horizontális borda készült. A borda szélét az öntőmintán a fibula belső ívével levágták. A rugótartó lemezből és a tülemezéből csak törött, lekopott csontok maradtak meg.

Átm.: 4 cm. (1. kép 2; 2. kép 2–2a.)

3. Agyag korsó

Sötétszürke, fényezett felületű, korongolt. Pereme tölcésesen kihajlik, a perem széle két helyen, a folyadék kiöntését elősegítendő, kissé benyomva. A nyakon plasztikus borda fut körbe, alatta szalagfűl töredéke indul ki. A fűl régi törésű; a törésfelületére vízkő rakódott. A korsó teste a középső harmadban erősen kiszélesedik, az alj felé összeszűkül, talpa profilált. A korsó nyakán és felső harmadában a fényezett felületnél sötétebb színű, hosszanti besímitott vonaldísz látható. A felület erősen kopott; a felső réteg, különösen a fűl alsó végének helyétől balra több helyen levált. A talpat a fazekas egyenetlenül vágta le, ezért a korsó kissé oldalra billen.

M.: 17 cm. Pá.: 6,8 cm. Fá.: 6 cm (3. kép 1a–f).

Mivel a leletek összetartozása kronológiailag problematikus, mérlegelni kell, hogy valóban egy sírból kerültek-e elő. Tény, hogy az ideiglenes patakmeder leszakadt homokfalában 1969 márciusában csak egyetlen csontvázat találtak; más temetkezésre sem a homokfalban, sem a földgéppel legyalult területen nem akadtunk. Nincs okunk kétkedni abban, hogy a bejelentő, Dr. Noszky Jenőné, aki később Sashalom és környéke középkori lelőhelyeinek megfigyelője lett, a Rákos-patak menti sír megtalálásának körülményeiről megbízhatóan számolt be. A torques és a patkó alakú csüngő összetartozása nehezen lenne kétségbe vonható. Az ép agyag korsó minden valószínűség szerint a koponya vagy a felsőtest környékén lehetett, hiszen a lábak csontjait a találók bontották ki a homokfalból. A korsót lepattogzott és kopott felülete, valamint a régi törésű fűl miatt, a kopásnyomokat nem mutató arany torquesszel összehasonlítva, relatíve a sír legrégibbi, leghosszabb ideig használt mellékletének határoznánk meg. A jelenleg használt kronológiai besorolás szerint a helyzet a Rákos-patak menti sírnál éppen fordított: az aranyékszerek típusa az 1. századra, a besímitott agyag korsó a 4–5. századra jellemző. A túszerkezet és az előlapján berakás nélküli félhold alakú bronz fibula „a torquestól nem

messze, a leszakadt homokból” került elő; a hely meghatározása a fibula sírhoz tartozását legalábbis hihetővé teszi.

A torques csüngődíszének, a félhold/patkó alakú csüngőnek (1. kép 1a) formai párhuzamai a Kárpát-medence keleti felének legkorábbi, azaz a Kr. u. 1. századra keltezett szarmata „lelethorizontjában” található. A szarmaták bevándorlásának történeti és régészeti adatait, kutatástörténetét legutóbb Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria részletesen összefoglalta. A szarmata leletanyag legkorábbi részét a női sírok aranyékszerei, a rátétes díszű fűlbevalók, a lunulacsüngők, az aranylemez flitterek, az arany- és karneolgyöngyök, torquesek alkotják. A szerzőpáros világosan rámutat az „aranyhorizont” értelmezésének nehézségeire: a tárgytipusok előképei sem a keleti sztyeppén, sem a Pontus-vidéken nem található, a lelethorizont csak női sírok ékszereiből áll, viszonylag szűk időrendi keretek közé szorul, csekély létszámú népességre utal, nincs folytatása stb. Az ellentmondások feloldásához többféle magyarázat vetődik fel, ezek közt szerepel a nomadizáló népek korai hagyatékának megfoghatatlansága, az – egyébként igen valószínű – feltevés, hogy a szarmaták kezdetben csak harci alakulataikkal, zsoldoscsapatokkal jelentek meg a Kárpát-medencében. Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria ugyanakkor észreveszik a különben Kőhegyi Mihály által is „alacsony értékelhetőségi fokú”-nak⁴ minősített lelethorizont elkülönítésének hibaforrásait: 1) a szarmata kori temetők általános kirablottsága erre a körre nem terjed ki. Nyilvánvalóan más lenne a nemesfém tárgyak reprezentáltsága, ha a többi temető eredeti melléklet adását ismerhetnénk. 2) A Nyíregyháza–Felsősim 161. lelőhely 140. sírjából előkerült arany torques kapcsán felvetik a lehetőséget, hogy a tárgytipusok szoros 1. századon belüli keltezését valószínűleg szélesebbre kell tágítani.⁵

Visszatérve a lunula/patkó formájú csüngőkre, Kőhegyi Mihály két fő típust különített el: 1) az öntött sima és a 2) lemezes préselt csüngők; utóbbiaknál hat változat különböztethető meg.⁶ A lunulacsüngők főként a Duna–Tisza közéről, szórvaonyosan a Tisza felső és középső szakasza mellől,

⁴ KŐHEGYI 1985. 342.; Ld. ehhez még VÖRÖS 2006 elemzését!

⁵ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006. 211–229.

⁶ KŐHEGYI 1985. 332. Az öntött változatot az I. t. 17, Farkas Sándor gyűjtéséből származó, bizonytalan korú aranycsüngő képviseli, v. ö. KŐHEGYI 1985. 270–271! Az elkeskenyedő, csaknem összeérő végű csüngő formája nagy hasonlóságot mutat az ászári kincs rovátkolt fűlű, granulációdíszes arany lunulájával: HAMPEL 1885. 29. A császárkori párhuzam alapján a Csongrád megyei lunulát nem kell őskorinak tartanunk. Gömbös végű, sima, rovátkolt fűlű ezüst lunula került elő a 2. század második felére keltezett geleji női sírból: HADHÁZY–VADAY 1980. 94, Taf. I,1.

valamint a Körös déli partja mellől kerültek elő. Istvánovits–Kulcsár legutóbbi összeállítása szerint lemezes aranycsüngőt eddig tizenhét lelőhelyről ismerünk.⁷

1.) Gyulavarsánd–Laposhalom, szórvány, aranylemez csüngő bordázott füllel, a lunula belsejében rekeszes kék üvegbetéttel. H.: 2,2 cm. Sz.: 2,4 cm.⁸

2.) Csongrád és Szentés vidéke. Gömbös végű arany csüngő, melynek utólag rádolgozott, barázdált díszű fülénél egy aranygömböcske ül. H.: 1,9 cm. Súly: 1,54 gr.⁹

3.) Dunakeszi–Székesdűlő, női temetkezésnél karneol-, borostyán- és kalcedonygyöngyök közt lemezes, granulációdíszes lunula.¹⁰

4.) Eger vidéke (?) A csüngő préselt lemezének szélei felfelé hajolnak, fülének tövén és két végén egy-egy arany gömböcske ül. Átm.: 1,1 cm.¹¹

5.) Füzesabony–Kastély-dűlő 150. sír. D-É-i irányú, bolygatott női sír. Barázdált felületű, patkó alakú arany csüngő, végein és belsejében kék üvegbetétes rekeszekkel. Átm.: 1,2–2,05 cm.¹²

6.) Kecel–Csukástó (1965) patkó alakú aranycsüngő.¹³

7.) Kelebia–Vermesjárás, D-É-i bolygatott sírlelet (1966) rablógödöréből egy patkó alakú arany csüngő, a fül alján és a két gömbszerűen kiszélesedő végen kékes-fekete üvegberakás. Átm.: 2 cm.¹⁴

8.) Kiskörös–Vágóhídi dűlő, Seregélyes 7. sír, DK-ÉNy-i irányú csontváznál gyöngyökkel együtt patkó alakú csüngő a kiszélesedő végeken kék kőberakással. Átm.: 2 cm. Kiskörös–Vágóhídi dűlő–Seregélyes 17. sír, DK-ÉNy-i tájolású, piros agyagkorsóval, vas vödörűcsüngővel. Az „áll alatt” patkó alakú arany csüngő, melynek két végén és a függesztőfül tövén kerek rekeszekben kék üvegberakások ülnek. Átm.: 1,7 cm. Súly: 1,25 gr.¹⁵

9.) Kiskunfélegyháza–Kecskeméti út. Nagyobb méretű barázdált díszű, patkó alakú arany csüngő, a fül alatt és a két végén kék üvegbetéttel. Átm.: 2,2 cm. Hasonló kisebb arany csüngő, ugyancsak kék üvegberakásos díszítéssel. Átm.: 1,8 cm.¹⁶

10.) Kiskunmajsza–Kuklás Jenő földje, D-É-i irányú sírleletből bordás díszű, patkó alakú arany csüngő, a fül alatt háromszögletű rekesszel és a két végén kerek rekeszekkel, feketés színű berakással. Átm.: 1,9 cm.¹⁷

11.) Mezőcsát–Höröcsögös 56. sír, D-É-i irányú női temetkezésből arany lemezgyöngyök, karneol és üveggyöngyök közé fűzött arany lunula a melltájékon. A végeken kerek rekeszben kék üvegberakások. Átm.: 2 cm.¹⁸

12.) Monor vidéke, patkó alakú arany csüngő, közepén gerincelt, kerek rekeszekben végződő végekkel. A rekeszekben feketés berakás volt. Átm.: 2,5 cm.¹⁹

13.) Nagykörtü–Marsó tanya, patkó alakú arany csüngő, nyitott végein kék berakással. Füle alatt granuláció ül. Átm.: 1,8 cm.²⁰

14.) Örvény–Seres Zsigmond szőlője. É-D-i irányú női sírból (lyuggatott peremű tükörrel, bronzcsengővel, kolomppal (?), gömbös karikás fülbevalókkal, orsógombbal, gyöngyökkel együtt) végein és közepén kék köves berakású, patkó alakú csüngő. Átm.: 1,8 cm.²¹

15.) Szeged–Csongrádi út 24. sír, DNy-ÉK-i irányú női sírban a patkó alakú arany függő a gyöngy-sorba volt fűzve. A csüngő végein kerek rekeszben és a patkó belsejében, ómega alakú rekeszben fekete üvegberakás. Átm.: 2,2 cm. Egy másik, az előzőhöz hasonló arany csüngő a jobb lapocka mellől, a bolygatott földből került elő.²²

16.) Tápiószele–Szumrák, DK-ÉNy-i sírban karneol-, ametiszt-, korallgyöngyök közt a nyakban rekeszes kék üvegberakással és granulációval díszített arany lemezcsüngő, a függesztőfüllel szemben háromszög alakú rekesszel. (A sírban még bronzkarika, állatcsont, bronzcsengő, edény, bronzszelence.) Átm. 1,5 cm. M.: 1,9 cm. Súly. 0,71 gr.²³

17.) Tenk–Homokbánya, vétel, rozettával és arany gyöngyökkel együtt patkó alakú aranycsüngő, lemezből kivágva, aranydróttal keretezve. Belsejében három rekeszes kék üvegbetét, a függesztőfüllel szemben háromszög alakú rekeszes üvegbetétes dísz. H.: 2 cm. Sz.: 2,3 cm.²⁴

A felsorolt darabok a szarmata területről ismert félhold alakú aranylemez csüngők legelterjedtebb tí-

⁷ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006. 215, 5. kép.

⁸ KÓHEGYI 1985. 274, II. t. 49; azonos PÁRDUCZ 1941, 22, X. t. 9–el és ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006. 215, 1. számmal (Békéscsaba környéke)

⁹ KÓHEGYI 1985. 270–271, I. t. 18.

¹⁰ Reményi László–Korom Anita ásatása, 2004; KINCSEK 57; ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006. 215, 3. sz.

¹¹ KÓHEGYI 1985. 271, II. t. 1.

¹² FARKAS 1998. 73, II. t. 3, A szerző észrevétele szerint az üvegbetétes granulált díszű fülbevalók és a lunula betétjei hasonló színűek, tehát ékszerkészletről lehet szó. HAVASSY 1998. 148, 8. sz.

¹³ KÓHEGYI 1985. 279, IV. t. 12 (leírás, méret nélkül)

¹⁴ KÓHEGYI 1985. 284, IV. t. 11.

¹⁵ KÓHEGYI 1985. 314, X. t. 5 és 11.

¹⁶ KÓHEGYI 1985. 286, VI. t. 1–2.

¹⁷ KÓHEGYI 1985. 290, VI. t. 19.

¹⁸ VADAY 1984. 169, Taf. 4.1; Taf. 5.1.

¹⁹ KÓHEGYI 1985. 294, VII. t. 7.

²⁰ KÓHEGYI 1985. 295.

²¹ KÓHEGYI 1985. 296, VII. t. 18. Az átmérőként megadott 8,0 cm nyilvánvalóan elírás.

²² KÓHEGYI 1985. 321, XII. t. 5–6.

²³ KÓHEGYI 1985. 301, ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006. 215, 16. sz.

²⁴ KÓHEGYI 1985. 303, VIII. t. 1; HAVASSY 1998. 148 és CÍMLAP; ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006. 215, 17. sz.

pusához tartoznak, melynek Kőhegyi Mihály hat változatát különböztette meg,²⁵ 1,1–2,2 cm átmérő közötti nagyságban, szinte azonos formát követve készültek. Jellemzőjük a közepén kiemelkedő, préselt bordadísz, két végükön kerek rekeszes üvegberakás. Gyakori a függesztőfűl alatt, a félhold belsejében, rekeszfalal kerített, ómega vagy háromszög alakú, kék vagy fekete üvegberakás. A formai hasonlóság az Alföldön előkerült példányoknál olyan nagy, hogy az ékszerforma Fekete-tenger vidéki eredetének²⁶ elismerése mellett Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria joggal vetették fel a patkó alakú csüngők helyi készítésének lehetőségét.²⁷

A Rákos-patak menti sír 1,8 cm átmérőjű csüngője előállításának technika szempontjából eltér a szarmata kori csüngőktől. Míg a szarmata csüngők – egyetlen, a kormeghatározás szempontjából kérdéses Csongrád megyei példány kivételével –, préselt lemezből készültek, a Rákos-patak menti sír csüngője öntött. Fontos eltérés, hogy félholdcsüngőnk csúcsain elhelyezkedő félgömböket nem üvegberakás tölti ki, hanem az öntvény részét képezik. A kerek rekeszbe foglalt üvegek formáját a Rákos-patak menti példánynál befoglalták a tárgy öntőmintájába. A Szeged-Csongrádi úti 25. sír csüngőjének fotója²⁸ nyomán gyanítható, hogy félholdcsüngőt ezüsből is öntöttek, de a gömbök nem tartoztak az öntőformához; az elkeskenyedő végekre különálló gömböcskéket forrasztottak.

Már Kőhegyi Mihály rámutatott, hogy a félholdcsüngők gömbös végű, viaszveszejtési öntéssel készített változata a Fekete-tenger vidéki görög települések lakóinak viseletében bukkant fel.²⁹ A petuchovkai Kr. e. 3–2. századi kurgántemető egyik kirabolt sírjában gömbös végű arany patkócsüngőt találtak, a rovátkolt függesztőfűl tövével kis rozettával.³⁰ Pannóniában a kelta-eraviszkusz bennszülött nő, amint ezt egy aquincumi sírkő ábrázolása megörökítette, nyakban, szalagra fűzött félholdcsüngőt viseltek.³¹ A római kori lunulának a keleti kultuszokkal való kapcsolatára utal a Hamilton-gyűjtemény fonott arany nyakláncon viselt csüngője, melynek függesztőfűlét az egyiptomi Tavaszisten, Hórusz attribútumával, az uraeus-kígyóval díszít-

tették. Más arany lunulák gömbös végei közé csiszolt sarkú, sokszögű gyöngyöt foglaltak be.³² A gömbös végű félhold, mint asztrális jelkép, a pannoniai római sírköveken főként a tartomány északkeleti részében fordul elő olyan sírsztéléken, melyeken a halottak, Mócsy András megállapítása szerint, még helyi (nem latin) neveket viselnek.³³

Szelené-Luna istennő jelképe, a félhold, a római temetők anyagában, amulettcsüngőként az 1. századtól megtalálható. A szarmata gömbös végű, háromszög vagy csepp alakú toldalékkal kiegészített csüngők egyik római párhuzama kétséget kizáróan a termékenységek kultuszhoz kapcsolódik. Az Iller menti (Svábföld) Kempten római temetőjének az 1. század második felére keltezhető 278. sírjában (hamvasztásos kettős sír: férfi és gyermek) gömbös végű ezüst lunuláján, a függesztőfűlrel szemben fallosz formájú rekeszdísz van.³⁴ A lunulacsüngők Pannoniában is a kora császárkori leletanyagban jelentkeznek. Szentendre késő római temetőjéből, a 118. hamvasztásos sír urnája felett, nor-pannon szárnyas fibulával együtt egy granulált díszű, barázdált függesztőfűlrel ellátott, gömbös végű ezüst lunula került elő.³⁵ Késő római leletösszefüggésben gömbös végű lunulát nem sikerült találnom. Kralovánszky Alán a 10–11. századi félholdcsüngőkről írt tanulmányában megállapította, hogy az apotropaiikus és szerencsét hozó félholdcsüngők az őskortól a középkorig a földművelő népeknél a gyermekek és a nők viseletéhez tartoztak. A 10–11. századi lunulák – melyek között a gömbös végű forma ismét megjelent –, kereskedelmi áruként terjedtek el és etnikumra jellemző tárgynak nem tarthatók.³⁶ A lemezes és öntött lunulacsüngők népszerűsége a késő római-, kora népvándorláskorban sem csökkent.³⁷

A szarmaták a gömbös végű lunula-amuletteket a Fekete-tenger-vidéki görögöktől, a Kaukázus előterének alánjaitól vagy a pannoniai bennszülött eraviszkuszoktól egyaránt megismerhették és átvehették. A kis csüngők helyi változatainak készítése nem igényelt bonyolult technikát; ugyanúgy előállíthatták pannoniai műhelyek, mint az alföldi szarma-

²⁵ KŐHEGYI 1985. 332.

²⁶ VADAY 1984. 173–174; KŐHEGYI 1985. 332.

²⁷ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2005. 338. A szerzőpáros új összefoglalásában negatív eredményre jutott a patkó alakú csüngők Fekete-tenger-vidéki, hellenisztikus előzményével kapcsolatban: ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006. 220.

²⁸ HAVASSY 1998. 150, Kat. 23. A sír leírásánál VÖRÖS 1981. 128 a lunula készítésének módja nem szerepel.

²⁹ KŐHEGYI 1985. 332.

³⁰ EBERT 1911. 64, Abb. 69.

³¹ NÉMETH 1999. 14, 15. sz.

³² MARSHALL 1911. 315, Nr. 2719–2720, 2723, 2743.

³³ MÓCSY 1990. 251. A felfelé nyitott, gömbös végű félhold legjobb példái Busto esztergomi, Vinedia és Madena Germana pusztasomodori sírkövein láthatók: NAGY 1941. 235–237, pl. XLVIII, 1; pl. LI, 1; pl. LII, 1.

³⁴ MACKENSEN 1978. I, 44, 278, II, Taf. 110, 278.5. Nagy Lajos utal a félhold-jelkép kis-ázsiai-iráni vallási kapcsolataira és a hasonló formájú alföldi szarmata aranycsüngőkre. NAGY 1941. 241.

³⁵ MARÓTI–TOPÁL 1980. 125.

³⁶ KRALOVÁNSZKY 1959. 81, XVII–XVIII. t.

³⁷ LÁNYI 1972. 170, Abb. 64.B, 1–5. 4–5. századi lunulák: NAGY 2005. 101, 9. kép.

ták fémműves mesterei. A Rákos-patak menti sír aranycsüngője, ha a sír leleteinek összetartozását elfogadjuk, a gömbös végű lunulacsüngők legkésőbbi, a népvándorlaskor D₁ periódusából származó példánya. Mivel sem a torquesen, sem a csüngőn nem figyelhető meg használat nyoma, feltehető, hogy az ékszeregyüttest speciálisan a temetés alkalmából készíthették, tehát semmiképpen nem tarthatók a síregyüttes legrégebben készült tárgyainak.

Párducz Mihály, Kőhegyi Mihály és Vaday Andrea kutatásai nyomán elfogadott, hogy a csavart torquesek aranyból készült példányai a korai szarmata időszak jellemző ékszerei.³⁸ Az arany torquesek négyszögletes metszetű, a tengely körül megcsavart drótból készültek; a torzírozást a zárórész előtt néhány centiméterrel abbahagyták, a drótot gömbölyűre kalapálták. A szarmata arany torquesek eddig ismert példányai két egymásba kapcsolható kampóval zárulnak. Az egyszerű zárószerkezet dáciai előképét a verese gyházi csavart ezüst torques kacsafejekkel díszített, visszahajtott végeiben ismerhetjük fel.³⁹ Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria gyűjtése szerint arany torques a magyar Alföld területéről nyolc esetben került múzeumi gyűjteményekbe.⁴⁰

1.) Budapest–Káposztásmegyer (átm.: 14,3–13,9 cm, súly: 13,18 gr),⁴¹

2.) Dunavecse, csavart, végei „kapocsalakúra hajlított”, azaz kampósak),⁴²

3.) Füzesabony–Kettőshalom 1. sír (nem hiteles sír, a torques két kampós, csavart, H.: 41 cm),⁴³

4.) Mezőcsát–Höröcsögös 63. sír (kislány, csavart, ráhúzott gyöngyökkel, átm.: 9 cm),⁴⁴

5.) Nyíregyháza–Felsősim, Gyebrás–tanya (karneolgyöngysorral együtt),⁴⁵

6.) Szank–Móricgát (Szabó Kálmán által kiásott női sír, arany fülbevalókkal, 3 db csepp alakú, granulációdíszes, berakásos arany csüngővel és csavart, két kampós nyakperccel, átm.: 14,6 cm, súly: 19,5 gr),⁴⁶

7.) Törökszentmiklós–Surján–Újtelep 54. sír (két hurkos, csavart),⁴⁷

8.) Újszilvás–Gólyajárás 1. sír (gyűrűs markolatú kardos férfi, bronzfibulával, két kampóval záruló csavart torquesszel, melyre egy szem fehér gerezdelte gyöngyöt fűztek, átm.: kb. 15,4 cm),⁴⁸

9.) A Rákos-patak menti sír torquese a kilencedik példány. A nyíregyházi és a törökszentmiklói példányokhoz hasonlóan,⁴⁹ a Rákos-patak menti sír torquesét is az ún. „aranyhorizontnál” későbbi időszakra kell kelteznünk.

A publikációból ismert hét csavart díszű példány két végén behajlított kampók összekapcsolásával zárul. A hiteles lelőköri körülmények között előkerült arany torquesek két esetben a női- (Mezőcsát–Höröcsögös 63. sír és Szank–Móricgát), egy esetben férfiviselethez (Újszilvás–Gólyajárás) tartoztak; utóbbiról lehet szó a Rákos-patak menti sírnál is. Az arany torqueseket tehát férfiak és nők egyaránt viselték,⁵⁰ az arany mégis talán a férfiak javára toldódhat el. Az előzetes ásatási jelentés szerint az ecseri torqueses sírban férfi nyugodott.⁵¹ Elkalapált végű ezüst torquest és ezüst lemezes lunulacsüngőt viselt a kiskundorzsma-subasai 138. sírban nyugvó férfi, akinek torquesét ráhajtogatott korong alakú ezüst lemezek is díszítették.⁵²

A Rákos-patak északi partjánál előkerült arany torques (2. kép 2) térben legközelebbi párhuzama a pesti határ északi részéből, Káposztásmegyerről ismert. A szögletes metszetű drótból csavart arany torquest, félkörös rátétekkel díszített arany fülbevalópárt, bronztükröt, bronz karperecpárt, 2 db agyag orsógombot és gyöngyöket 1910-ben Magyar László küldte be a Magyar Nemzeti Múzeumba, ahol 1913-ban leltározták.⁵³ A káposztásmegyeri torques méretben (14,3–13,9 cm átm.) és súly szerint is (13,18 gr) a Rákos-patak menti torques megfelelője. Különbség csak a záródásnál állapítható meg; a káposztásmegyeri nyakperccel kampókkal zárul: a végeket gömbölyűre kalapálták, behajlították és a két kampót egymásba fűzték. A káposztásmegyeri leletek előkerülési körülményeiről, a leletösszefüggésekről egyébként nem lehet közelebbit tudni. A félkörös-rátétes fülbevalópár a korai szarmata leletkorre jellemző, de a torques és a fülbevalók összefüggése

³⁸ PÁRDUZ 1941; KŐHEGYI 1973; KŐHEGYI 1985; VADAY 1984. Az aranyékszeres sírok korai keltezésével és etnikai meghatározásával kapcsolatos kételyeknek Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria, valamint Vörös Gabriella is hangot adott. ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2005. VÖRÖS 2006.

³⁹ MESTERHÁZY 1986. 148–149, Abb. 2.1.

⁴⁰ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2005. 338 (öt arany torques említése); ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006. 219, 7. kép.

⁴¹ KŐHEGYI 1985. 307, IX. t. 3.

⁴² PÁRDUZ 1931. 125, 194. sz.

⁴³ VADAY 1984. 172–173; KŐHEGYI 1985. 305, VIII, t. 15.

⁴⁴ VADAY 1984. 170, Taf. 4.2.

⁴⁵ ISTVÁNOVITS–ALMÁSSY 2006. 289; ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006. 218–219, 5. sz.

⁴⁶ KŐHEGYI 1985. 326, XIV. t. 3.

⁴⁷ VADAY 1989. 286, Taf. 141,3.

⁴⁸ TARI 1994. 259, 2. kép 1.

⁴⁹ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006. 218–219.

⁵⁰ VÖRÖS 2006. 24.

⁵¹ Ecser 7. lelőhely: KULCSÁR–NAGY–PESTI–PATAY–RÁCZ–VOICSEK 2006. 231–233.

⁵² BOZSIK 2003. 98–100, 2. kép.

⁵³ KŐHEGYI 1985. 307–309, IX. t. 1–3. A Nemzeti Múzeum naplójegyzése szerint az 1910. dec. 9-én 180. sz. alatt nyilvántartásba vett káposztásmegyeri leleteket találjuk előbb a múzeumnak ajándékozta, majd később visszakérte. Az aranytárgyakat is tartalmazó leletegyüttest 1913-ban mégis beletárolták a múzeumi gyűjteménybe.

bizonytalan; a múzeumi gyűjteménybe került leletek több temetkezésből valók.

A hurkos-kampós záródást Vaday Andrea és Istvánovits Eszter megállapítása szerint a szarmata fülbevalóknál a 2. század közepétől használták.⁵⁴ Hurkos-kapcsos záródással ezüst és bronz karperecek, fülbevalók is készültek. A Füzesabony-Kastély-dűlői 150. sírban egy sima bronzhuzal karpereccel együtt csavart díszű karperec került elő hurkos-kapcsos záródással.⁵⁵ Tiszavasvári-Városföldje-Jegyzőtag 7. sírból, 2. század végi – 3. századi kísérőleletekkel együtt, hasonló záródású ezüst fülbevalópárt Istvánovits Eszter közölt.⁵⁶ Ilyen záródású tordírozott arany fülbevalót, a Rákoscsaba-Péceli úti 2–4. századi temető szórványleletei közül is említhetünk.⁵⁷ Hurkos-kampós záródású arany fülbevaló Üllő 9. lelőhely szarmata temetőjéből, több szálból csavart arany fülbevaló Cegléd 4/12. lelőhely szarmata temetőjéből került elő.⁵⁸ A hurkos-kapcsos záródású fülbevalók használatának felső határa az 5. század, amint pl. Szeged-Szőreg-Homokbánya sír leletegyüttesénél ezt Vörös Gabriella bizonyította.⁵⁹ Bizonyára véletlennek lehet tartani, hogy a szarmata kori arany torquesek mind egyike – a Rákos-patak mentén előkerült példány kivételével –, két kampóval zárul. Nem valószínű, hogy a hurkos-kampós szerkezetet kizárólag a színesfém-ből készült torquesek és a kisebb méretű fülbevalók esetében alkalmazták. A két kampós záródás egyszerűen rövidebb drótot igényel; az arany torquesek összekapcsolásnak ezt a módját feltehetően az anyagtakarékoság magyarázza.

A Rákos-patak menti sír torques-csüngő együttesének analógiái igen nagy területen találhatóak és több évszázadot képviselnek. Az elterjedés egyik iránya a római ékszerek felé vezet, melyek között félhold alakú csüngődíszsel vagy bullával együtt viselt torques a férfi és női viseletben egyaránt előfordul. A Castellani-gyűjtemény két hurokkal záruló csavart arany torquesén kerek bulla függ.⁶⁰ A germánoknál a torques viseletének különleges jelentősége volt. Arany torques és arany karperecek a 3–5. századi barbár királysírok (Hassleben, Céke, Osztrópataka, Sackrau, Petrossa stb.) méltóságjelvényei.⁶¹ Amint Michael Schmauder részletes össze-

foglalásában kimutatta, a torques viseletének a késő antik korban, római környezetben, hivatali rangjelző szerepe lehetett, határozott katonai jelleggel.⁶²

A torques-lunula ékszerösszetétel másik iránya kelet felé a Fekete-tenger északi és keleti partvidékéig vezet. A Kubán vidék alán arisztokratái sima aranydrótból készült, hurkos-kapcsos záródású nyakékszereket már az 1–2. században viseltek.⁶³ A kercsi katakombákba a 4. század végén – az 5. század első évtizedeiben a helyi arisztokrácia tagjai arany ékszerekkel feldíszítve temetkeztek: diadémokkal, aranylemezzel bevont fibulákkal, hurkos-kapcsos záródású arany torquesekkel.⁶⁴ Kis méretű, 8,5–11,1 cm átmérőjű, csavart díszű arany nyakpereceket a kercsi katakombák gyermeksíraiban találtak, így az 1904 jún. 24-én feldúlt sírokból. Részben ezekből a temetkezésekből, részben bizonytalan délországi lelőhelyekről műkinckereskedők útján a kölni Diergardt-gyűjteménybe hurkos-kapcsos záródású, vékony drótból készült, tordírozott arany torquesek (súly: 13,43; 6,68; 38,85; 21,09 gr.) kerültek, melyeket Inciser Gürçay Damm a kercsi párhuzamok alapján az 5. század első felére keltezett. Említésre méltó, hogy a délországi arany torqueseken ugyanúgy nem figyelhető meg a használat nyoma,⁶⁵ mint a Rákos-patak menti példánynál. A kopásnyomok hiányából arra lehet következtetni, hogy az aranytárgyakat közvetlenül a temetés előtt készítették el; az életben viselt ékszereket nem temették el a halottal. Arany ékszereknél egyébként nem szokatlan a tárgyformák több száz évig való megőrzése. A Diergardt-gyűjtemény Pontus vidéki, Taman vagy Maikop lelőhelyű nyakláncát említem példaként, melynél a lánc 1–2. századi kettős aranycövecskéből áll, a láncra erősített préselt pontdíszes félholdcsüngő formája és típusa a 4–5. századi készítést teszi valószínűvé.⁶⁶

Az 5. század első felétől, a hun kortól a férfiviselet fontos darabjává vált a tömör, súlyos arany torques, melynek rangjelző szerepét László Gyula,

⁶² SCHMAUDER 2002. I, 110–114.

⁶³ Két kampós záródású arany torques: Kazanyzkaja és Tflisszkaja sztanyica közötti 49. kurgán: GUSHCHINA-ZASETSKAYA 1994. 50, Kat. No. 145, sima arany karika: Tiflisszkaja sztanyica 15. kurgán: GUSHCHINA-ZASETSKAYA 1994. 58, Kat. No. 264; hurkos-kapcsos záródású sima aranykarika Uszty-Labinszkaja 32. kurgán GUSHCHINA-ZASETSKAYA 1994. 37, 369, Tab. 41, No. 369. Gömbös végű, lemezes lunulacsüngő bronzból (feltehetően lószerszámdísz): Uszty-Labinszkaja 41. kurgán GUSHCHINA-ZASETSKAYA 1994. 69, Tab. 46, Kat. No. 433. Ezeket a sírokat a szerzők a Kr. u. 1–2. századra keltezik.

⁶⁴ ZASETSKAYA 1979. 7, 11–13, risz 2, 34–38.

⁶⁵ DAMM 1988. 128–131, Kat.Nr. 39–42.

⁶⁶ DAMM 1988. 131–132, Kat.Nr. 43, Abb. 90.

⁵⁴ VADAY 1988–1989. 45–46; ISTVÁNOVITS 1990. 90.

⁵⁵ FARKAS 1998. 74, II. t. 7; HAVASSY 1998. 154, 54. sz.

⁵⁶ ISTVÁNOVITS 1990. 85, II. t. 2–3; HAVASSY 1998. 150, 24. sz.

⁵⁷ BTM, Aquincumi Múzeum, Népv. Gyűjt. Ltsz.: 74.1.101.

⁵⁸ RÉGÉSZETI KUTATÁSOK 2006. 47, 104.

⁵⁹ VÖRÖS 1986. III. t. 1–2.

⁶⁰ A késő római torquesviseletről: KELLER 1979. 27–31, 130–131; SCHMAUDER 2002. 100–105. Castellani-gyűjtemény: MARSHALL 1911. 323, Kat.Nr. 2766, Pl. LXII.

⁶¹ SCHMAUDER 2002. I, 100–105, 340, Fundliste 16; PROHÁSZKA 2004. 50–52; PROHÁSZKA 2006. 43–46.

Joachim Werner, Bóna István is hangsúlyozta.⁶⁷ Michael Schmauder összegzése szerint a torquest, mint rangjelző ékszert a Kárpát-medencében a hun katonai vezető réteg a későantik hadseregtől vette át.⁶⁸ A fiatal fiúk arany torquesei az öröklött rang jelképei lehettek. Hurkos-kapcsos záródású, 84,6 gr. súlyú (a Rákos-patak menti torques súlyának több mint hatszorosa) sima arany torquest viselt a Keszthely-Téglagyárnál eltemetett 10 év körüli fiú.⁶⁹

A Rákos-patak mentén előkerült sírlelet csavart torquese és öntött lunulacsüngője mind a római, a szarmata-alán, a germán, mind a kercsi katakombák nyakdíszeihez kapcsolható. Kétségtelen azonban, hogy a sír torquesének súlya és minősége leginkább a szarmata kori és a kercsi gyermeksírokból előkerült párhuzamokhoz áll közelebb. A gömbös végű lunulacsüngő közeli formai előzményeit a magyar Alföld szarmata arany ékszerei között találtuk meg. A kercsi analógiák szerint számolni lehet azzal, hogy a Rákos-patak menti torques-csüngő együttes a 4. század utolsó harmadától az 5. század első harmadáig tartó periódusban készült.

A Rákos-patak menti lunula alakú fibula típusát (2. kép 2-2a)⁷⁰ Sellye Ibolya összefoglaló munkájában egy poetoviói példány képviseli. A 3,3 cm átmérőjű poetoviói bronzfibula email betétje a középső, kör alakú mélyedést tölti ki. Mindegyik Sellye által ismert példány felületén fehérfém bevonat volt. A kihajló ívekben végződő, középen kiszögélés nélküli, félhold alakú fibulák további példányait Sellye Sisciából, Novi Banovciból (Újbánya) és ismeretlen lelőhelyről (MNM tulajdona) említi. A párhuzamként felsorolt germániai példányok az 1. századra keltezhetők.⁷¹ Patek Erzsébet, a pannóniai fibulatípusokat tárgyaló munkájában az áttörés nélküli pelta alakú fibulák mintapéldája a már ismert poetoviói; az elterjedési térkép szerint a típus a Duna

(Carnuntum, Brigetio, Intercisa, Gradisce, Novi Banovci) és a Dráva melletti (Poetovio és Siscia) települések római anyagában található.⁷²

Szarmata területről lunula formájú emailos fibula egyelőre nem ismert. A Rákos-patak menti fibulához formailag Vaday III/4/1/2 típusa (Sükösd és Tiszaföldvár) áll a legközelebb.⁷³ A szarmata terület fibuláinak belső ívében az amazonpajzs középső íves csúcsa megmaradt, a Rákos-patak melletti fibulánál ezt a részt már az öntőformán levágták, a hátlap keresztirányú bordájának szélével együtt (2. kép 2a). Úgy látszik, a peltafibulából átalakított lunulafibulákat főként a római limes menti településeken használták; a Felső-Rajna vidéken különösen kedvelték ezt a fibulaformát. Emilie Riha egész sorozat hasonló fibulát közölt Augstból és Kaiseraugstból, melyeknek nagy része, a rétegadatok szerint, a Kr. u. 1. század elejétől a 2. század második feléig keltezhető. A kísérőleletek alapján csupán két példánynál lehet 4. század végi földbe kerüléssel számolni.⁷⁴ Riha a lunulafibulák párhuzamait Britanniából, Galliából és a Rajna-vidékről említi. Amennyiben a lunulafibula a Rákos-patak menti sírban nyugvó férfi melléklete volt, nem lehetetlen, hogy tulajdonosa a fibulát másodlagosan, övveretként használta. A késő római – korai népvándorlaskori széles katonai övek veretei között megtalálhatók a pelta formájúak is. A singidunumi kora népvándorlás kori temető 99. sírjában egy 15 év körüli fiú öltözékéhez pelta alakú övveret tartozott; hasonló formájú veretek a galliai késő római-meroving kori temetőkben is előfordulnak.⁷⁵

A Rákos-patak menti sír edénymelléklete a késő római besimított nyakú korsókhoz tartozik (3. kép). Finom anyaga, jó korongolása, sötét, fényezett felülete, valamint kissé benyomott pereme, rövid nyaka, magas talpa miatt csoportján belül új változatot képvisel. A korsó készítője római edényformát, kiöntős peremet és profilált talpat korongolt, a talp egyenes levágását azonban nem tudta hibátlanul megoldani. A felület kidolgozása gondos; a fényezett felületre felvitt besimított sávok a típusra jellemző fémutánzat benyomását erősítik.

A korsóforma a 4. század második felében tűnt fel Pannoniában (Ottományi 9. típus).⁷⁶ Mivel a keleti germánok hasonló korsókat már korábbi szállásterületeiken megismerték, a forma használata

⁶⁷ LÁSZLÓ 1951. 102–103; WERNER 1956. 84; BÓNA 1991. 282–283; BÓNA 1993. 253. A torques viseletét a hun kor után a keletre visszavonult hunok és a tetraxita gótok asszonyai őrizték meg a 6. század második feléig; olykor két ezüst példányt is a nyakukra kapcsoltak, l. pl. Djurszó 259, 292, 306. 483, 516. sír: DMITRIJEV 1982. 84–94, risz. 5–9; KAZANSKI 2002. 138–146, Abb. 5.31,35; Abb. 6.4.

⁶⁸ SCHMAUDER 2002. 114–116.

⁶⁹ BÓNA 1991. 282–283, Taf. XXIII; BÓNA 1993. 253, Taf. XXIII; SCHMAUDER 2002. I, 45–47, II, 34–35, Taf. 59–6000. További hun kori arany torquese: SCHMAUDER 2002. I, 342–344, a keszthelyi, a szeged-nagyszéksői és a két ismeretlen lelőhelyű magyarországi példány mellett, 41. számmal a Rákos-patak menti sír torquese.

⁷⁰ A Poetoviói és a Rákos-patak menti fibulákat peltafibula helyett, hasonlóan Emilie Riha 7.5 fibulacsoportjának elnevezéséhez, szívesebben nevezzük lunulafibuláknak: RIHA 1994. 155.

⁷¹ SELLYE 1939. 49, Pl. III. 7.

⁷² PATEK 1942. 54, 225–226, 293, XVIII. t. 16.

⁷³ VADAY 2003. 342–343, Fig. 13.

⁷⁴ RIHA 1979. 183, Nr. 1542–1553; RIHA 1994. 155, Nr. 2777–2786, Tab. 192.

⁷⁵ IVANIŠEVIĆ–KAZANSKI 2002. 116, 138–139, Pl. VIII. 99,1. Az adatot Branka Migottinak (Zágráb, Régészeti Intézet) köszönöm.

⁷⁶ OTTOMÁNYI 1982. 45–47, Taf. VII–VIII.

gyorsan nemzetközivé vált és az 5. század első felében a Kárpát-medencében is elterjedt. Ottományi Katalin megállapítása szerint a tölcseres peremű, besimított nyakú korsótípus használatának végét az 5. századi magányos sírok murgai típusú korsók jelentik⁷⁷ (4. kép 2). A Rákos-patak menti sír korsója az ún. „foederati-kerámia” egyik változata, melynek példáit késő szváb településterről Jaroslav Tejral gyűjtötte össze, a noricum és a pannoniai Dunalimes mentéről (Bratislava–Devín, Leobendorf, Heidenstatt–Limberg, Grafenwörth).⁷⁸ Hasonló formájú, bár nagyobb méretű korsók 5. századi sírokból a Dunától északra, a Garam alsó folyása mellől (Rybník, Šarovce III, 5. sír, Sikenica–Vel’ký Pesek)⁷⁹ és a Tarna mentéről kerültek elő. A Tarnaméra–Urak dűlőjében eltemetett fegyveres férfi sírjába a murgai típusú korsók legszebb kidolgozása, fényezett felületű, sávós díszítésű példányát mellékeltek (4. kép 4). A Rákos-patak menti korsó közeli formai párhuzama a tarnamérai szórvány agyag korsó is, mely csiszolt oldalú üveg pohárral együtt került múzeumba.⁸⁰

A Rákos-patak menti sírt a besimított nyakú korsó analógiái a Duna-vidéki 5. századi keleti germán katonai vezető réteg lelethorizontjához kapcsolják, úgymint a Gundremmingen-típusú kardkoptatós temetkezésekhez (Tarnaméra–Urak dűlője 2. sír, Szirmabesenyő), ill. az íves kivágású bronz kard- és törkoptatók (Kőrösladány, Csongrád–Kenderföldök 28. sír) használoíhoz.⁸¹ Az óbudai bordázott oldalú és galléros peremű ezüst korsók előkerülése jelzi, hogy a késő antik és a hun kor katonai arisztokráciája a Duna-kanyar területét is birtokba vette (19. kép 3, 4.4–5). Csepel szigetről újabb, áttételesen a térség hun kori vezetőire utaló tárgy került elő. A hárosi avar kori temető 195. női sírjában, Horváth M. Attila ásatásán egy nagy méretű, korongolt, nyakán és hasán besimított díszű, ún. murgai típusú korsót találtak.⁸² A korsó eredetileg magas rangú hun kori személy temetkezésének edénymelléklete lehetett (4. kép 3), melyet az avarok megtaláltak (sírrablás?), talán használták is (a perem alatti bekarcolt rovásjelek a hun vagy az avar tulajdonostól egyaránt származhatnak), majd ismét földbe került, ezúttal az avar italáldozat edényeként. A csepel-hárosi avaroknál egyébként már

korábban is feltűnt az antik tárgyak gyakorisága. Az avar síregyüttesekben több gyűjtött-talált tárgyat regisztrálhattunk, így tarsolykészletekben római bronztárgyakat, csont tokban tartott (és nyilvánvalóan használt) őskori fejes bronztűt.⁸³

A hun kori fegyveres sírok korsói a Rákos-patak menti korsónál magasabbak, szélesebb szájuak, hosszabb nyakúak, aljuk egyenesen levágott vagy enyhén tagolt, a felület többnyire fényezetlen. Bizonyára nem véletlen, hanem a Rákos-patak menti korsónak a korábbi sorozathoz tartozása mellett szól, hogy a méret és a felület kidolgozása egy arrabonai, valószínűleg torzított koponyájú, de fegyver nélküli férfisír fényezett felületű példányához hasonlít leginkább (4. kép 1).⁸⁴ A késő római besimított nyakú korsók készítését a 4. század utolsó harmadától az 5. század közép-ső harmadáig lehet keltezni. A Rákos-patak partjánál eltemetett férfi sírmellékleteinek földbe kerülését a legkésőbbi tárgy, az agyag korsó készítésének ideje határozza meg. Az arany torquest viselő fiatal férfi eltemetését a provincia hun foglalás előtti időszakára, a 4–5. század fordulója körüli évtizedekre tehetjük.⁸⁵ A lunulacsüngővel együtt viselt arany torques talán az elhunyt katonai rangját jelképezte.

2. Bp. XVI. SASHALOM, ZALAVÁR UTCA 7.

1988 május 3-án Szűcs István, a Zalavár u. 7. sz. telek tulajdonosa (Hrsz. 100038) meszesgödör ásása közben embercsontokat talált. A lábfejcsontok előkerülését követően a sír előkerüléséről bejelentést tett a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Osztályának. A feltárást – a telektulajdonos segítségével –, a helyszíni szemle során még aznap elvégeztem. A csontváz a telek közepén, az É-D-i irányú vízvezeték és gázcsőárok mellett feküdt (5. kép 1–2). A tulajdonos szívességéből a telek beépítetlen délkeleti részén 1988 május–júniusában lehetőség nyílt a sír környékének átkutatására; a munka

⁷⁷ OTTOMÁNYI 1991. 28–29., 15. t.

⁷⁸ TEJRAL 1999. 250–258, Abb. 41, Abb. 42,1,9,11.

⁷⁹ PIETA 2002. 239–243., Abb. 2.

⁸⁰ BÓNA 2002. (Tarnaméra) 240–241., Taf. 58.2, 112.2.

⁸¹ BÓNA 1993. 89., 37. rajz, 4–5; TEJRAL 1999a. 252–267., Abb. 27,1; Abb. 28,2; PÁRDUZ 1959. 312., Taf. VIII, 1 (Csongád–Kenderföldök 28. sír).

⁸² ENDRÓDI–HORVÁTH 1999. 36., 6. kép 1.

⁸³ Csepel-Háros 21. sírban római aláhajtott lábú fibula: NAGY 1998. Taf. 103,12. A 69. sírban hagymagombos bronzfibula: NAGY 1998. 151, Taf. 113,5; amphora alakú késő római bronz szíjvég a 91. sírban: NAGY 1998. 173, Taf. 117,3; a 68. sírban: NAGY 1998. 167, Taf. 113,8a. A 195. sír korsója: KINCSEK 35–36 (Horváth M. A). A csepeli avarok rovásírásáról: HARMATTA 1985–1986.

⁸⁴ BÓNA 1993. 244., 23. kép. A murgai korsó is fegyver nélküli férfisír melléklete volt. J. Tejral gyűjtötte össze azokat a férfisírokat, akikhez nem mellékeltek fegyvert, viszont lábbeli csatot, övcsatot és közepméretű kardszíjcsatot viseltek (Murga, Mőzs 11. sír, Vyškov 14. sír, Velikaja Bakta 4. sír): TEJRAL 2003. 510–511., Taf. 12–13.

⁸⁵ A Rákos-patak menti sírt 1988-ban Jaroslav Tejral a D₂ horizont hun kori lovasnomád jellegű sírleletei közé sorolta: TEJRAL 1988. 256, 291, Karte 2. A leletek elemzése nyomán a D₁ periódus valószínűbb.

azonban nem vezetett eredményre. Nem találtunk újabb temetkezést a szomszédos 100040 és 100035 Hrsz. telkeken sem.⁸⁶ A Rákos-patak déli oldalán fekvő kiemelkedő homokdombon ezek szerint vagy magányos temetkezésről lehet szó, vagy olyan kisebb sírszámú temetőről, melynek többi sírja a korábbi építkezéseknél szakember tudomása nélkül került elő és tönkrement. A magányos temetkezés feltevését erősíti, hogy a nyugati oldalon fekvő 100037 Hrsz. gyümölcsöskert területén, építkezést megelőző földmunka során Korom Anita 2006-ban sem talált régészeti objektumot⁸⁷ (5. kép 1).

A SÍR ÉS A LELETEK LEÍRÁSA⁸⁸

Nő, 45–50 k. M.: 96 cm. I.: DK-ÉNy (8–40) Vázhossz: 165 cm. Jó állapotú nyújtott váz⁸⁹. (A koponya: 11. kép 1a–b) A sír világosbarna, humusszal kevert homokos betöltésének körvonalai bizonytalanul látszódtak; a beásás téglalap formája és lekerekített sarkai azonban kivehetők voltak. A koporsónyomot nem tudtam megfigyelni. A találó által kimozdított lábfejcsontokon kívül a váz csontjai anatómiai rendben feküdtek; a helyéről kimozdult jobb kulcsfont azonban bolygatásra utalhat (6. kép 1–3).

1. Agyag edény

A koponya mögött, oldalára dőlve, kézikorongolt, vastag falú, feketére égetett, kavicsos anyagú, fényezett felületű. Pereme tölcésesen kihajlik, alja egyenesen levágott. M.: 14,2 cm. Pá.: 6,6 cm. Fá.: 6,2 cm. (8. kép 6; 9. kép 6.)

2. Vaskés

A jobb kulcsfont alatt, kissé ferdén, nyelével a koponya irányába fordulva, egyélű.

A sírban mért H.: 12,5 cm; a töredékek jelenlegi H.: 5,5 és 6 cm. A nyél H.: 2,4 cm, a penge Sz.: 1,7 cm (8. kép 5; 9. kép 7).

3. Bronz karika

A kés mellett, az állkapocs jobb oldalánál, vékony, egy helyen erősen elvékonyodva, kopásnyommal. Átm.: 1,9 cm (8. kép 1; 9. kép 2).

4. Bronz karika

Az állkapocs bal oldalánál, két gyöngy között. Öntött, zárt, lapos, egy helyen kopásnyommal.

Átm.: 1,8 cm (8. kép 2; 9. kép 3).

5. Gyöngyosor

Az állkapocs mindkét oldala mellett, a nyakcsigolyáknál és a bordákon, egészen az alsó bordák végéig *borostyán-, karneol- és üvegyöngyökből* állt. A borostyángyöngyök (35 db) formái: lapos gömbformájúak, kis méretűek; nagyobb lapított henger, korong és gömb formájúak; hasábosak és rombusz formájúak. Gömbölyű, borvörös karneolgyöngyök (25 db); fehér és áttetsző zöld, gerezdelt üvegyöngyök (8 db), 2 db gömb alakú, áttetsző, szintelen üvegyöngy, 1 db lapított gömb formájú sárga üvegyöngy. A gyöngyöket Hunyady Ágnes restaurátor a sírban megfigyelt sorrendben fűzte fel (összesen: 71 db) (7. kép, 9. kép 1).

6. Vas horog

A bal felkar külső oldala mellett, kerek metszetű, behajlított végű. Nyél felőli vége hegyes.

H.: 2,6 cm (8. kép 3; 9. kép 4.).

7. Agyag orsógomb

A bal alkarcsont külső oldalánál, kettős csonkakúp alakú, szürke, fekete foltos, egyik oldala lapos, másik meredek. Lapos felének kiszélesedő szélén körbefutó besimított vonaldísz.

Átm.: 3,2 cm. M.: 2 cm (8. kép 4; 9. kép 5).

TEMETKEZÉSI SZOKÁS

A sír DK-ÉNy-i tájolása a szarmatakor leggyakoribb tájolási irányának, a D-É-inak a DNy-ÉK-inél ritkábban előforduló változata. Dinnyés István a tápiószelvi sírok tájolásával kapcsolatban megállapította, hogy a DK-ÉNy-i irány az 1–2. századi és a késő szarmatakori temetőkre (Dunaharaszti, Szeged-Öthalom, Dóc) jellemző.⁹⁰ A DK-ÉNy-i irányú temetkezések a Felső-Tisza-vidéki, Duna-Tisza-közi és Pest megyei temetőkben az É-i irányú sírokkal vegyesen fordulnak elő, néhány lelőhelyen fele-fele arányban vagy domináns mértékben. Utóbbiakhoz sorolhatók Bács-Kiskun megyében Kiskőrös-Feketehalom, Kunfehértó-Kovács tanya, Kunpeszér-Zsidóhalom és Lajosmizse-Kónya major temetői.⁹¹

A D-É-i tájolású sírokból álló Csongrád-Kenderföldek 5. századi temetőjében mindössze három DK-ÉNy-i tájolású sír fordult elő.⁹² Az erősen bolygatott csongrád-kaszárnyai temető 18 sírjából két

⁸⁶ NAGY 1989. 47.

⁸⁷ Korom Anita jelentése, BTM, Adattár, 2524–2006.

⁸⁸ BTM, Népv. gyűjtemény, Ltsz.: 91.1.1–7. Restaurátor: Hunyady Ágnes.

⁸⁹ Ld. az Appendix 2-t, melyet Juhász Etelka mérésadatai alapján Köhler Kitti állított össze.

⁹⁰ DINNYÉS 1980. 197.

⁹¹ KULCSÁR 1998. 126–127, Kat. 73: Kiskőrös Feketehalom hat sírből három DK-ÉNy-i, 128, Kat. 88: Kunfehértó-Kovács tanya, mind az öt sír; 128–129, Kat. 90: Kunpeszér-Zsidóhalom, mind az öt sír; 131–132, Kat. 92: Lajosmizse-Kónya major, 27 sírből 20 sír.

⁹² 6. sír (nő), 8. sír (nő), 55. sír (gyermek): PÁRDU CZ 1959. 311–314.

esetben lehetett DK-ÉNy-i tájolást regisztrálni.⁹³ A hun kori magányos síroknál vagy a néhány sírból álló családi temetőkben a tájolás iránya fordított, az uralkodó a fejfelé É-i irányba való fektetés.⁹⁴ ÉNy-DK-i tájolarásra lehetett következtetni a lengyeltóti-gyógyszertárnál földült hun kori harcossír esetében.⁹⁵ A Zalavár utca sír tájolása a Tápé-Malajdok „A” temető nagy részének DK-ÉNy-i tájolásához hasonló; ilyen irányú temetkezések teszik ki a temetőnek csaknem a felét, 43,4%-ot.⁹⁶ Az alattányi temető hun kori 13. sírjának kardos-lándzsás harcosát DK-ÉNy-i irányban fektették.⁹⁷ A Zalavár utcai sír iránya megegyezik a hun kor utolsó időszakára, az 5. század középső harmadára keltezhető Mezőkövesd-Mocsolyás lemezfibulákkal eltemetett női sírjának tájolásával is.⁹⁸

A LELETEK

A Zalavár utcai sír szűk nyakú edénye minden bizonnyal italfélét tartalmazott (8. kép 6; 9. kép 6). Az italféle tárolására és fogyasztására szolgáló edények, az agyag- és üvegekorsók, poharak a provinciális temetők leletanyagában a késő római korban a kerámia többségét teszik ki.⁹⁹ Valószínűleg ugyanez a tendencia érvényesül a barbaricum keramikában. A korsók számának megnövekedése és a formák változatosabbá válása a 4–5. századra jellemző. Az edény fej melletti elhelyezése a szarmata női sírokban kivételesnek számít,¹⁰⁰ a késő római provinciális lakosság körében sem jellemző,¹⁰¹ a hun kori temetkezéseknél azonban általános szokássá vált. A Keszthely-téglagyári fiú feje mögé, a

birkehús melléklettel együtt, vörös festésű római korsót helyeztek, a lábhoz egy rossz kiégetésű edény darabját.¹⁰² A lébényi spáthás harcosnál a koponya jobb oldala mellől került elő az agyag korsó-üveg pohár együttes.¹⁰³ A regöly-pénzesdombi aranyékszeres női sír madárfejes agyag korsója és üvegpohara szintén a koponya jobb oldalánál fektült.¹⁰⁴ A lengyeltóti gyógyszertárnál előkerült ÉNy-DK-i tájolású kardos, lószeres férfi sír besimított korsóját a koponyától nyugatra, a sírfenéktől 20 cm-rel magasabban találták.¹⁰⁵ Az edény-melléklet a csornai diadémás női sírnál is a koponya mögött volt.¹⁰⁶ Az árpás-szértüskerti fiatal férfi sírjában a halott fejét körberakták edényekkel: a füles korsó a fej bal oldalán, a zöld üvegpohár és a kis agyagpohár a fej jobb oldalán volt.¹⁰⁷ A szobi 2. sír kézzelformált edénye a felsőtest jobb oldala mellett, a sír oldalába bevált fülkében állt.¹⁰⁸ Az edény fülkébe helyezésének szokását a mezőkövesd-mocsolyási sír esetében Lovász Emese is megfigyelte.¹⁰⁹ A hun kor után megnyitott alföldi gepida temetőkben általános gyakorlattá vált, hogy az ital-mellékletet tartalmazó edényt a fej mellé állították.¹¹⁰

Összegezve az edény-melléklet helyéről eddig elmondottakat, a 4. század végétől az 5. század közepéig keltezhető magányos temetkezések jellemző szokása, hogy az edényt a fej környékére helyezték. A Zalavár utcai sírban az edény oldalára dőlve került elő, ami koporsós temetkezésre utalhat,¹¹¹ bár a száraz homokos talajban koporsónyomot nem sikerült megfigyelni.

⁹³ PÁRDUZ 1963. 52, 52. A DK-ÉNy-i tájolarás csak a 133. és a 138. sír esetében helytálló; a 122. sírnál valószínűleg elírás, mivel a sírleírás szerint a koponya DNy-i irányban fektült.

⁹⁴ Tomka Péter az árpási ÉNy-DK-i irányú sírhoz kapcsolódva áttekintette a hun kori tájolarás változatait. Megállapította, hogy a kitüntetett É-D-i irány mellett gyakorisági sorrendben az ÉK-DNy, ÉNy-DK, a Ny-K és a K-Ny-i irány fordul elő. TOMKA 2001. 179, 3. j. A felsorolást éppen a DK-ÉNy-i változatnál kell kiigazítani; ilyen irány példaként Tomka a Szob-Kálvária dűlői 1-2. sírokat említi, holott Kovrig Ilona DNy-ÉK-i tájolarási adatot közölt. KOVRIG 1959. 209. A pokrovski 36/2 kurgán torzított koponyájú férfi hallottját É-D-i tájolarásban temették el. ZASETSKAYA 1994. 198-199.

⁹⁵ BAKAY 1978. 149.

⁹⁶ PÁRDUZ-KÖREK 1948. 291-296 adatai szerint Tápé-Malajdok „A” temetőben 23 sír tájolarása DK-ÉNy; D-É-i 17 sír, DNy-ÉK-i 3 sír. 10 sír esetében a tájolarási adat hiányzik.

⁹⁷ KOVRIG 1963. 10-11, Abb. 3, 193-194.

⁹⁸ LOVÁSZ 2005. 50.

⁹⁹ LÁNYI 1972. 69-79, 176-177, Abb. 37-42.

¹⁰⁰ KULCSÁR 1998. 66-69.

¹⁰¹ LÁNYI 1972. 96-99, Abb. 14-15. A koponya környékén egy-egy esetben került elő edény (Keszthely-Dobogó, Bogád, Kisárpás), több ilyen, rendhagyó eset fordult elő a Kő-i, ságvári, táci, tokodi temetőben; általános szokás a római korban a lábaknál elhelyezett edény-melléklet volt.

¹⁰² SCHMAUDER 2002. II, 34-35, Abb. 7.

¹⁰³ SCHMAUDER 2002. II, 35-36, Abb. 9.

¹⁰⁴ SCHMAUDER 2002. II, 58, Abb. 15.

¹⁰⁵ SCHMAUDER 2002. II, 38.

¹⁰⁶ KOVRIG 1985. 107-108; BONA 1993. 247.

¹⁰⁷ TOMKA 2001. 162-163, 3. kép.

¹⁰⁸ KOVRIG 1959. 209-210, Fig. 2. A hun kori edény-mellékletek elhelyezése azonban korántsem egységes. Úgy látszik, hogy a nagyobb sírszámú temetők népe a római-szarmata kori szokást, azaz az edény-melléklet lábhoz tételének gyakorlatát inkább őrizte, mint a magányos sírok eltemetői. Csongrád-Kenderföldek temetőjének 25 agyag- ill. üvegedényes sírja közül csak két esetben került elő a koponyánál az edény, inkább a medencében, a „kéznél”, de leggyakrabban a „lábaknál” vagy a „saroknál”, vö. PÁRDUZ 1959. 310-318. Tápé-Malajdok „A” temető 14 edényét (az előkerülési hely 8 esetben ismert) a halott lábához, a lábfejek közé vagy a bokák magasságában helyezték el. PÁRDUZ-KÖREK 1948. 291-296. A tiszadobi temetőben kivételes a kissé zsugorított helyzetű 10. sír, melynél a kézzel formált edényt a koponya fölé, a többi temetkezésnél az edényeket a lábak mellé állították. ISTVÁNOVITS 1991. 38; ISTVÁNOVITS 1993. 98.

¹⁰⁹ LOVÁSZ 2005. 52, Abb. 3.

¹¹⁰ Pl. Hódmezővásárhely-Kishomok: NAGY 2002. 94-95; Szőreg: NAGY 2005a. 143-145, Abb. 9.

¹¹¹ Hasonlóan az árpási sír feldől edényeihez: TOMKA 2001. 166.

A Zalavár utcai vastag falú, fekete színűre égetett, fényezett felületű edénynek két formai párhuzamát ismerem. Az egyik a Bécstől délre fekvő Mödling-Lerchengasse 1. férfisírból való. A 14,2 cm magas Zalavár utcai edénnyel csaknem megegyező méretű (14,6 cm magas), fényezett fekete, hálós besímitású mödlingi edény oldalán egy szalagfűl kiindulása jelzi, hogy korszónak készült (11. kép 3). A mödlingi korszót egy kehely formájú, hullámvonal rátétes díszű üvegpohárral (11. kép 2) együtt helyezték a sírba; utóbbi a 4. század végére, 5. századi első felére való keltezését erősíti meg.¹¹² Jaroslav Tejral a mödlingi temetőt a D₂ horizontba (410–425 közé) keltezte.¹¹³ A Zalavár utcai edény fűl nélküli változatát a Mazúr-tóhátság egyik lelőhelyén, Jucknaitschen-i temető leletei között találtam, ahol a 450–550 közé keltezhető lelethorizont jellemző edényformája.¹¹⁴ A Tisza-vidéki szarmata területen ezt a formát a Jászfelsőszentgyörgy-Pusztakerekudvarról szórványként előkerült, szürke, fényezett felületű, 14,1 cm magas palack képviseli.¹¹⁵

A Zalavár utcai sír egyélű vaskése (8. kép 5; 9. kép 7) és a horogfejű vastű (8. kép 3; 9. kép 4) a kora népvándorláskor megszokott, nem keltező értékű tárgyai közé tartozik. A vaskés és a felfüggesztésére szolgáló, vékony bronzkarika (8. kép 1) a jobb kulcsont alól nyilvánvalóan nem viseleti helyén került elő. A rendellenes helyzet talán a sír bolygatására utal, amennyiben a derékövön rögzített kést az övcsat kiemelése miatt a sírrablók a mozdították el. A jobb kulcsont kimozdítása összefügghet a vállon viselt fibula kiemelésével. Mindenesetre a fémtárgyak a csontokon nem hagytak nyomot; a rablás vagy a temetés után röviddel történt, vagy aranytárgyokról volt szó; esetleg mindkét körülmény egyszerre állott fenn.

Amennyiben a vaskést a koponya jobb oldala mellé helyezték, egy sajátos temetkezési szokással, az ún. vasbabonával állunk szemben. Tápé-Malajdok „A” temető 30. gyermeksírijában a vaskést a koponya mellett találták.¹¹⁶ Nem viseleti összefüggésben, a ko-

ponya jobb oldala melletti edénynél került elő a szőregi gepida temető 29. sírjának (nő) tokos vaskése.¹¹⁷ Hódmezővásárhely-Kishomok 81. sírjában nyugvó gepida nőt a derékövön viselt késével együtt temették el. Egy másik kést a halott homlokára keresztben fektettek, nyéllel a fej jobb oldala mellé állított edény felé.¹¹⁸ Elképzelhető, hogy a Kulcsár Valéria által felismert szarmata kori (2–3. századra keltezhető) kés-edény eltemetés szokását a gepidák örökítették tovább. A szarmata kés-edény együttes elhelyezését női sírokban a Duna-Tisza közén, a Tisza középső szakasza mellett és a Tiszántúlon is megfigyeltek (speciális változat a hortobágy-porosháti, ahol a kést és az edényt rendszeresen a lábához helyezték).¹¹⁹ A késeknek és más vastárgyaknak a vasbabonák körébe utalható avar kori eseteit Tomka Péter és Somogyi Péter értékelte.¹²⁰

A többnyire törötten napvilágra kerülő fém tűk egy része, elsősorban a felcsavart végűek, viselethez tartozó tárgyként, mint hajtűk, ruhaujjat vagy övet összefogó „biztosítótűként” határozhatók meg.¹²¹ A vas- és bronztűk jelentős hányada azonban munkaeszközként került a barbaricum sírokba. A kerek metszetű vas és bronz varrótűk egyik végén hegyes, a másikon ellapított és átlukasztott formáját, mely a csernyahov-marosszentannai temetőkből ismert,¹²² az alföldi temetők anyagában alig találjuk. Ennek egyik oka lehet, hogy az elkalapált, átlukasztott vég elrozsdásodva könnyen letörik, a földből való kiemeléskor szétporlik.¹²³ Nagyon valószínű, hogy a csont tokokban őrzött példányok, melyeket gyakran restaurálás után sem szabadítanak ki tokjukból, nagyrészt varrótűk, a hosszabbak kötőtűk is lehetnek.¹²⁴

Horgas fejű, fa- vagy csont tűket a hurkolt technikájú kézműves termékek előállításához (hálók, köte-

¹¹² GERMANEN VII, 31.a–b (P. Stadler). A csúcsos-kónikus pohárforma keltezéséhez Augusta Raurica 68-as forma (Isings 106 a/b) kapcsán: RÜTTI 1991. I, 47, Abb. 68; II, 75, Taf. 66, Nr. 1434; Fürst: SCHMAUDER 2002. II, 33, Taf. 58,5; Lébény: BARKÓCZI 1988, 82–83, Typ. 47 c. A forma Aquincumban is előfordul: KABA 1958, 432, II. t. 4. A gazdagréti késő római temető 109. sírjában a pohártípus 4. sz. első felében vert érmeikkel együtt került a sírba; legkésőbbi Constans 336–337-es érme: ZSIDI 1987. 58, 14. kép.

¹¹³ TEJRAL 1988. 248, Abb. 16.

¹¹⁴ NOWAKOWSKI 1998. 21–23, Abb. 4.

¹¹⁵ VADAY 1988–1989. 242, Kat. 81, Taf. 36,7. A rövid nyakú palackok gepida változatai: Gyula-Kálvária dűlő: CSALLÁNY 1961, 112. Taf. CXCII, 4; Berettyóújfalu, u.o. 219, Taf. CCLXXII, 9; Szenttes-Nagyhegy, Borsós-szőlő, u.o. 66, Taf. XLVII, 15.

¹¹⁶ PÁRDUZ-KÖREK 1948. 294.

¹¹⁷ NAGY 2005a. 151.

¹¹⁸ BONA-NAGY 2002. 67, Abb. 32; NAGY 2002. 100–102; NAGY 2004a. 146.

¹¹⁹ KULCSÁR 1998. 56–57.

¹²⁰ TOMKA 1972. 70–73. Az avar kori sarlós temetkezések kapcsán: SOMOGYI 1982, 191.

¹²¹ Így VADAY 1988–1989. 122. KULCSÁR 1998. 57. A páttyi késő római – kora népvándorláskori temető 564. sírjában a vállaknál előkerült, meghajlított végű ezüst tűk biztosan ruha összefogására szolgáltak: OTTOMÁNYI 2001. 43, 58–59, 7. kép 2–3. A párban viselt ruhatűk keleti germán női sírokból kerülnek elő, ld. SZÓKE 1996. 42–43; ÓDOR 2001. 41. Legutóbb összefoglalóan: QUAST 2006. 263–272, Abb. 26, Fundliste 3.

¹²² Pl. Marosszentanna 27, 36. és 65. sír: KOVÁCS 1912. 330; Koblevo 21. sír: SZIMONOVICS 1979. 74,78–81, risz. 8,20; Ruzsicsanka 24. sír: VINOKUR 1979. 118, risz. 15, 3–4; Spantov 39. sír: MITREA-PREDA 1966. 168, Fig. 66,3 stb.

¹²³ Valószínűleg erre példa Mezőszemere-Kismari-fenek 42. sír (férfi) tűje: VADAY-DOMBORÓCZKI 2001. 23, Abb. 38,2.

¹²⁴ Kivételes eset az endrőd-szujókeresztli 80. sír vas árja, ami férfisírból került elő, fatokban, felfüggesztésre egy karika szolgált. VADAY-SZÓKE 1983, 86, 7. kép 2.

lek, zsinegek, szőnyegek, erszények, tarsolyok, edénytartók stb.) az őskortól fogva használtak. A hurkolás technikáját a népi iparművészet szakirodalmában az újkorra keltezi (1800-as évekre), holott meghajlított fejű vas és bronz tűk a késő római korból is előkerültek.¹²⁵ A barbaricum vas és bronz horgolótűk feje 2–3 mm-es átmérőjű, azaz a hurkolandó fonál is hasonló vastagságú lehetett. A tű hegyes végére fa- vagy csontnyelet erősítettek; a nyél maradványai néhány példánynál, így pl. a Mezőszemere–Kismari–fenéki 44. sír vas tűjénél megfigyelhetők.¹²⁶ A vas tűk vagy áruk gyakran a fa tokhoz rozsdásodnak, ezért nem állapítható meg, egyszerű hegyes végű vagy horgas fejű tűvel van-e dolgunk.¹²⁷ A horgas fejű tűk lelőhelyeinek elterjedését vizsgálva, azt találjuk, hogy viszonylag ritkán temették el a halottakkal. A szokás valószínűleg egy-egy helyi közösségre jellemző: Szeged–Felsőpusztaszeren hét esetben,¹²⁸ Mezőszemere–Kismari–fenéken három esetben,¹²⁹ Füzesabony–Kastély dűlőn két esetben¹³⁰ fordul elő, egy-egy esetet találtam Endrőd–Szujókereszten,¹³¹ Madaras–Halmokon (597. sír),¹³² Tápiószele–pedagógusföldeken (4. sír),¹³³ Kiszombor „B” temetőben (213. sír),¹³⁴ Szentés–Jaksoron (1. sír).¹³⁵ A varró- és horgolótűk eltemetésének szokása a 4–5. században a germán népekre jellemző Észak-Jütlandtól a Fekete-tenger partvidékéig.¹³⁶ Valószínű,

hogy a madár hosszúcsontból megmunkált tűtartókat az alföldi szarmaták germán hatásra vették át. A csont tűtartók használata, Vaday Andrea és Domboróczki László megállapítása szerint, a 3. század végétől mutatható ki és a 4. században válik gyakorivá.¹³⁷

A tű és az orsógomb a Zalavár utcai sírban a halott bal karjának külső oldalánál feküdt. A két különböző magasságú részből álló, korongolt orsógomb érdekessége a lapos oldal széle mellett körbefutó besímitott vonaldísz (8. kép 4; 9. kép 5). Az egyik oldalán szinte lapos, aszimmetrikus részekből álló orsógombnak számos párhuzama ismert, melyekből a Vyškov-i 1. sír 5. századi fülbevalós és fibulás síregyüttesből előkerült példányát említem.¹³⁸

A Zalavár utcai sír 71 darabból álló, mintegy 72 cm hosszú gyöngygyűrűt nyakban viselte tulajdonosa (7. kép; 9. kép 1). A gyöngyöknek csaknem felét (35 db = 49%) borostyángyöngyök alkotják. A borostyánból készült gyöngyök különféle nagyságúak, 0,7 cm átmérőtől 3,6 cm-es átmérőig. Formailag igen változatosak; megtalálhatók a gömb, henger, téglalap alakúak (TEMPELMANN–MAČZYŃSKA 1985. 390, 403, 407. forma) (10. kép 7–9), a kettőskónikus forma két változata (410. forma) (10. kép 10–11) és a szabálytalan félgömb formájúak (400. forma) (10. kép 12–19).¹³⁹ A gyöngygyűrű 37%-át a gömb formájú, szűk furatú, borvörös karneolgyöngyök teszik ki, melyekből háromféle méret (0,8, 1 és 1,4 cm átm.) van jelen (10. kép 4–6). A legkevesebb (14%) darabszámúak a fehér és zöld, gerezdelt díszű (10. kép 1–3) és a hordó formájú fehér és sárga üvegyöngyök.

A hortobágy–porosháti halomsírok gyöngyanyagában feltűnő a borostyángyöngyök viszonylag gyakori előfordulása. Mivel a sírok többségében a rablás miatt a felsőtestből semmi sem maradt, a nyakban viselt borostyángyöngyökről alig tudunk meg valamit. Szokatlan, hogy borostyánokat a ruha alját díszítő gyöngyök közé is varrtak; de előfordulnak borostyángyöngyök a lábnál egy csomóba téve. A porosháti halomsírok általános borostyángyöngyformája a henger vagy a hasáb.¹⁴⁰ Madaras–Halmok szarmata–hun kori temetőjének gyöngykészletét vizsgálva Kőhegyi Mihály megállapította, hogy a borostyángyöngyök az összes gyöngy 7,79%-át teszik

¹²⁵ LÁNYI 1972. 91, Abb. 66,13 – a hajtűk közé sorolva.

¹²⁶ VADAY–DOMBORÓCZKY 2001, 30, Abb. 48,12.

¹²⁷ Az endrőd–szujókereszti 80. és 108. sír vas eszközeinél fa tok jelenléte regisztrálható: VADAY–SZÓKE 1983, 86, 118.

¹²⁸ Szeged–Felsőpusztaszer 14. sír: PÁRDUZ 1941. 16, XII. t. 29; 16. sír: PÁRDUZ 1941. 17, XIII. t. 12; 17. sír: PÁRDUZ 1941. 17, XIV. t. 3; 20. sír: PÁRDUZ 1941. 17, XV. t. 5; 24. sír: PÁRDUZ 1941. 17, XVIII. t. 3; 25. sír: PÁRDUZ 1941. 17, XV. t. 8; 34. sír: PÁRDUZ 1941. 18, XIII. t. 19. Összesen: hét sír = 14,5 %

¹²⁹ Mezőszemere–Kismari–fenék 35. sír: VADAY–DOMBORÓCZKY 2001. 16 (a jobb kéznél), Abb. 21,3; 40. sír: VADAY–DOMBORÓCZKY 2001, 22 (a sírföldből), Abb. 33,2; 44. sír: VADAY–DOMBORÓCZKY 2001. 29 (a sírföldből), Abb. 48, 12.

¹³⁰ Füzesabony–Kastély dűlő 60. sír, kampós végű bronztű a jobb kulcsontnál: FARKAS 1989. 71; 150. sírban a jobb vállnál: FARKAS 1989. 73. Ruhatípként értelmezve: FARKAS 1989. 76.

¹³¹ Endrőd–Szujókereszt 88. sír, bronztű (a jobb könyöknél): VADAY–SZÓKE 1983. 88, 9. kép 5.

¹³² VÖRÖS 2003. 35.

¹³³ DINNYÉS 1980. 189, 13. t. 1 (bronztű).

¹³⁴ PÁRDUZ 1950. 17, XLVIII. t. 9 (bronz, torques töredéknek meghatározva).

¹³⁵ PÁRDUZ 1950. 19, LVII. t. 6.

¹³⁶ Vas horgolótűk: Sejflood „F” sír (Észak-Jütland): NIELSEN 2000. II, 14, x108. Tordírozott ezüst horgolótű: Masłomęcz, Woi. lubelskie, (Lengyelország) 494. sír: DIE VANDALEN 406–408., Kat. 15.135.1 (M. Gładys–Juścińska). Vas és bronz példányok a marosszentannacsernyahovi kultúra területéről: Independența 3. sír, MITREA–PREDA 1966. 170, Fig. 107,2; Dancseni 371. sír, RAFALOVICS 1986, 174, Tab. LVII,11; Ruzicsanka 29. sír, VINOKUR 1979. 129, risz.17,7; 55. sír, 135, risz. 26; Koblevo 21. sír (2 db), SZIMONOVICS 1979. 78–81, risz. 8,7–8; 36. sír: 44, risz. 8,9; 44. sír (2 db): 85, risz. 12, 7–8.

¹³⁷ VADAY–DOMBORÓCZKY 2001. 108.

¹³⁸ TEJRAL 1982. 226, obr. 105, 1–2; GERMANEN VIII, 29,8.

¹³⁹ TEMPELMANN–MAČZYŃSKA 1985. Taf. 15.

¹⁴⁰ Hortobágy–Poroshát I/4. halom, 25 db borostyán a lábknál: ZOLTAI 1941. 271; I/11. halom: borostyángyöngyök a lábknál, u. o. 272; II/13. halom: hengeres borostyánok, u. o. 275, II/16. halom, a lábknál, üvegyöngyökkel együtt, u. o. 276, III/9. halom, a lábknál, üvegyöngyökkel együtt, u. o. 281, V/7. halom: a jobb bokánál nagy borostyángyöngyök: u. o. 288, Taf. VIII. 6 stb.

ki. Megfigyelése szerint a megmunkált borostyánokat a nyakban viselt gyöngysorokba fűzték, rendszerint kis számban, más fajtájú gyöngyökkel együtt. Csupán egy esetben fordult elő két külön gyöngysor; az egyik borostyángyöngyökből állt.¹⁴¹ A borostyánokat más anyagú gyöngyöktől elválasztva viselték a szeged-tápéi temető 14. és 29. sírjánál is, amint ezt Vörös Gabriella megfigyelte.¹⁴²

Id. Plinius közlése szerint a rómaiaknak a borostyánkövet a barbároktól kellett megvásárolniuk.¹⁴³ A borostyánkereskedelem forgalma a Duna-vidéken az 5. századtól észrevehetően megnőtt. A nagy méretű borostyángyöngyök a keleti germán nemes aszszonyok nyakláncainak attraktív darabjai. A korábbi hengerformát a szabálytalan gömb- (lapított gömb és gömbszelet) és korongformák váltják fel. A lemezfibulás és aranylemezes borítású fibulás vislethez tartozó gyöngykészletek jelentős részét nagy méretű borostyángyöngyök teszik ki, így Laa a. d. Thaya 1. sírnál,¹⁴⁴ Rábapordány-Patyi dombi leletnél,¹⁴⁵ Csővár 1. sírnál¹⁴⁶ a mádi sírnál,¹⁴⁷ Csongrád-Werbőczy utcai¹⁴⁸ és a Vranja-i leletnél¹⁴⁹ stb. Észak-Galliában a 4–5. század fordulóján Cortrat temetőjének nagy gyöngyei a borostyánforgalom fellendülését tanúsítják.¹⁵⁰ Az 5. század középső harmadára (D₂/D₃ átmenetre és a D₃-ra) keltezhető síregyüttesek borostyángyöngyei között a szabályosabb geometrikus formák, a félgömb, lapított gömb, zseton- vagy lencseformák uralkodóak (pl. Szekszárd-Palánk 217. sír, Hács-Béndekpuszta 3. sír, „5. sír”¹⁵¹).

A Zalavár utcai sír gyöngykészletének összetétele nem szokványos: a borostyánok jelentős aránya mellett feltűnő a gömb formájú vörös karneolgyöngyök nagy száma. Párducz Mihály megállapítása szerint utóbbi gyöngytípus a korai szarmata leletekkel együtt fordul elő.¹⁵² Vaday Andrea a gömb alakú, szűk furatú, kalcedon alapanyagú gyöngyöket szintén a korai periódus jellegzetes típusaként említi.¹⁵³ A gyöngytípus a mezőszemerei temető sírjaiban is előfordul, ezért a forma használatának felső határa a hun korig vihető.¹⁵⁴ Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria a kora szarmata leletanyag jellegzetességének tartja a gömb formájú karneolgyöngyöket, megjegyezve, hogy egyes leletösszefüggések a 2–3. század fordulójáig való használatra utalnak.¹⁵⁵

Kétségtelen, hogy az alapanyag és a munkaigényes csiszolás miatt a karneol értékes gyöngynek számított; nem véletlen, hogy az arany ékszeres viselő rendszeres kiegészítői. Úgy látszik, hogy a gömbformájú karneolgyöngyök használatának időrendi kereteit más lelőhelyek esetében is tágítani kell. Nagy számú (33–71 db-os) előfordulásukról szeged-felsőpusztaszeri temető 17. és 32. sírjában¹⁵⁶, Kiskőrös-Vágóhídi dűlő-Seregélyes két sírjában¹⁵⁷ és a kistókei temető két sírjában,¹⁵⁸ valamint Nagykörű-Marsó Péter tanyai,¹⁵⁹ Szentes-Gógányos-epressori¹⁶⁰ szórványleletekben rendelkezünk adattal. Kisebb darabszámú gömbös karneol gyöngykészleteket tartalmaztak a pusztamonostori (17 db),¹⁶¹ békésszentandrás (24 db),¹⁶² békésvizesbánomi (26 db)¹⁶³ szórványok. Amennyire a korántsem teljes adatgyűjtés alapján megítélhető, a 4–5. században a gömb formájú karneolgyöngyök megrikkolnak és a forma agyag utánpótlásai tűnnek fel. Tápé-Malajdok „A” 7. sírjában 50 db gömbformájú agyag gyöngyből és 2 db karneolból készült gyöngysort találtak.¹⁶⁴ A hun kor idején gömb alakú féldrágakő gyöngyöket a legválasztékosabb díszű arany nyakláncra találunk, így a bakodpusztai 1. sír 14 db. gránátgyöngyből, hét félhold és hat szív alakú fog-

¹⁴¹ KÓHEGYI 1979. 121–122.

¹⁴² VÖRÖS 1996. 124–125.

¹⁴³ PLINIUS Nat. hist. XXXVII, 43–44, a borostyán gyógyhatásáról: cap. 51; GABLER 1990. 204–205.

¹⁴⁴ 35 db nagy, korongos borostyángyöngy, 1 db hegyikristály, 1 db fekete üveg, 5 db betétes millefiori gyöngy, 3 db fekete, egy barna, egy fekete golyóformájú gyöngy, két tojásformájú tejfehér kvarcgyöngy, három karneol, ebből kettő szabálytalan gömb formájú és egy barna kvarcgyöngy. GERMANEN VII. 37. i., Taf. 53. TEJRAL 1988. Abb. 31, 2–7.

¹⁴⁵ 13 db nagy borostyángyöngy, a legnagyobb 5 cm, a legkisebb 2,3 cm átmérővel. BÓNA 1991–1993. 245, 28. kép; SCHMAUDER 2002. II, 57, Taf. 114.

¹⁴⁶ Apró hengerekkel együtt két nagy szemű borostyángyöngy: KOVRIG 1959. 211, Pl. II,6; TEJRAL 1988. 281, Abb. 40, 14.

¹⁴⁷ Nagy lapos borostyángyöngyök, lecsiszolt sarkú karneolgyöngyök, kis kerek üvegyöngyökkel, 1 db. gerezdelte üvegyöngy, 1 db. pettyes, sötét alapú gyöngy, több kalcedongyöngy. KOVRIG 1951. 114, XLII. t.

¹⁴⁸ TEJRAL 1988. 263, Abb. 28, 1–24 – D₂ horizont, lecsiszolt sarkúakkal együtt lapos kerek borostyánok.

¹⁴⁹ Lecsapott sarkú gyöngyökkel együtt nagy korongos borostyánok: TEJRAL 1988. 276–277, Abb. 36,1.

¹⁵⁰ BÖHME 1974. I, 41–42, II, Taf. 117, 7; Taf. 119,10; KAZANSKI 1990–1991. 112, fig. 4.

¹⁵¹ KISS 1996. 61–62, Abb. 7, 20–37; KISS 1995. 310–311, Abb. 6,1–6; Abb. 7, 1–3; Abb. 8, 1–3; Abb. 15.

¹⁵² PÁRDU CZ 1941. 35.

¹⁵³ VADAY 1988–1989. 104–105.

¹⁵⁴ VADAY-DOMBORÓ CZKY 2001. 65.

¹⁵⁵ ISTVÁNOVITS-KULCSÁR 2006. 220–221.

¹⁵⁶ Szeged-Felsőpusztaszer 17. sír: PÁRDU CZ 1940. 17, XIV. t. 7 (34 db); 17. sír: u. o. 18, XIX. T. 47 (34 db).

¹⁵⁷ Kiskőrös-Vágóhídi dűlő, Seregélyes 7. sír: PÁRDU CZ 1940. 22, XXVIII. t. 8. 18. sír: u. o. 22, XXIX. t. 52.

¹⁵⁸ Kistóke 119. sír: PÁRDU CZ 1944. 14, XI. t. 2 (71 db); 144. sír: u. o. 17, XXIII. t. 6.

¹⁵⁹ Nagykörű-Marsó tanya: PÁRDU CZ 1940. 19, XXII. t. 34–66 (33 db).

¹⁶⁰ Szentes-Gógányos-Eressor: PÁRDU CZ 1944. 18, XXVII. t. 6.

¹⁶¹ Pusztamonostor: PÁRDU CZ 1940. 20, XXVIII. t. 15.

¹⁶² Békésszentandrás: PÁRDU CZ 1944. 18, XXVII. t. 11.

¹⁶³ Békés-Vizesbánom: PÁRDU CZ 1944. 62, LV. t. 4.

¹⁶⁴ PÁRDU CZ-KÖREK 1948. 202, LIII. t. 40.

lalatos csüngőből álló nyakékén.¹⁶⁵ A szerbiai Ostružnica-i temető szórványleletei¹⁶⁶ alapján arra lehet következtetni, hogy a gömbös karneolgyöngyök az 5. század közepén és második felében készült, öntött ötgombos fibulapárral együtt is előfordulhatnak. A Zalavár utcai sír esetében felmerül a gyanú, hogy az értékes gyöngysort nemesfém fibulákkal megtűzött felsőruhával, peplosszal együtt viselte tulajdonosa, hasonlóan a tiszalöki és a mezőkövesd-mocsolyási sírok gepida dámáinak viseletéhez.¹⁶⁷ Jóllehet a gyöngytípusok szerint a Zalavár utcai sír leletegyüttese a nagy lemezfibulák körnél néhány évtizeddel idősebb, ilyen gyöngysorral együtt lehetséges a lemezfibulák és díszcsat viselete. Bizonyos jelek (a jobb kulcsont kissé kimozdítva, alatta, rendellenes helyzetben a vaskés és a függesztő bronzkarika) egyébként is arra utalnak, hogy a sírrablás lehetősége nem zárható ki. A gyöngysor zárását a lapos metszetű bronzkarikával oldották meg, mely a bal kulcsont mellett kerül elő (8. kép 2; 9. kép 3).

A Zalavár utcai fehér és világoszöld bordázott oldalú üvegyöngyök (9. kép 1; 10. kép 2–3) a jellegzetes késő antik gyöngytípust képviselik, mely az ukrainai-romániai gót és az alföldi szarmata gyöngysorokban a 2–3. századtól fordul elő (pl. Ruzsicsanka 25. és 50. sír, Endrőd-Szujókereszt 27. és 88. sír).¹⁶⁸ Az eredetileg egyiptomi átlátszatlan fajanszgyöngyök utánzatának kék és zöld üvegből készült változatai a császárkori germánoknál, valamint a Fekete-tenger keleti partvidékének alán és germán lakosságánál a 2. századtól a 6. századig népszerűek.¹⁶⁹ A bordázott gyöngyöket a hun korban, a sötétkék vagy fekete alapú, pettyes díszű gyöngyökhöz hasonlóan,¹⁷⁰ valószínűleg szerencsét hozó amulettgyöngyként viselték. Gerezdelt formát a készítés technikai ismerete vagy lehetősége nélkül is készítettek. Csongrád-Kenderföldek 58. sír készletének egyik gömb alakú zöld üvegyöngyén a bordákat bekarcolt vonalakkal utánozták.¹⁷¹ A Zalavár utcai bordázott gyöngyök valódiak; egyenként, a folyékony üveget formába öntve készültek.

A Zalavár utcai gyöngysor 86%-át az értékes, import alapanyagú borostyán- és karneolgyöngyök teszik ki (7. kép; 9. kép 1; 10. kép 4–5; 7–19). Hasonló minőségű és összetételű gyöngysor került elő

Viminacium 1582. sírjából, melyben fiatal nő torzított koponyájú, feldúlt csontvázát találták. A Zalavár utcai nyakláncához hasonlóan a viminaciumi gyöngysorban a nagy borostyángyöngyök együtt fordulnak elő a gömb alakú karneolokkal és más, a viminaciumi B-fázis első szakaszára (5. század második harmada) jellemző gyöngytípusokkal.¹⁷² Meg kell jegyezni azonban, hogy a Zalavár utcai borostyángyöngyök csiszolása kezdetlegesebb, a formák szabálytalanabbak a viminaciumi gyöngysor példányainál; a Zalavár utcai gyöngysor – szemben a változatos összetételű viminaciumival –, mindössze háromféle alapanyagú gyöngyökből áll. Mivel mind a borostyánnak, mind a karneolnak az őskortól máig gyógyhatást tulajdonítanak, nem lehetetlen, hogy a Zalavár utcai hölgy nyakékének gyöngyeit a gyógy- és varázshatás reményében (vö. Appendix 2-ben a lábfejcsonatok gyulladására vonatkozó adatot!) változatosra állította össze.

Összefoglalva a Zalavár utcai sír értékelését, megállapíthatjuk, hogy a Rákos patak középső szakaszánál, a part melletti homokdombok egyikén az 5. század első felében magányosan temettek el egy rangos hölgyet. Lehetséges, hogy nemesfém ékszereit, valószínűleg vállon viselt fibuláit a temetés után nem sokkal sírrablók emelték ki. Keleti germán jellegű agyag korsójának, munkaeszközeinek és értékes nyakláncának analógiái szerint a Zalavár utcai sír halottja felnőtt évtizedeit a hun foglalás időszakában (410–440) élte meg.

3. XI. BUDAFOKI ÚT 78

A LELŐHELY ÉS A LELŐKÖRÜLMÉNYEK

A sír 1958 nov. 11.-én Alföldy Géza leletmentő ásásán került elő¹⁷³. A leletmentés a XI. Budafoki út és a Galvani utca (az Andor utca keleti folytatása) sarkánál, az 1. sz. Épületelemgyár 3996 Hrsz. telkén folyt. Nagy Tibor 1947–1948-ban az iparvágány nyugati oldalán lévő szomszédos telken, a „Lőporraktár” és a Galvani utca közötti homokbányában a Péceli kultúra települését és egy temetkezését¹⁷⁴ tárt fel. 1958 novemberében az Épületelemgyár az iparvágány keleti oldala mellett, mintegy 120 m-re keletre Nagy Tibor ásásának helyszínétől, egy darupálya alapozási munkálatait végeztette. Régészeti jelenségeket a kelet-nyugati irányú darupályához két sorban 2 x 2 x 1,5 m-es, egymástól 12–12 m-re ásott alapozási blokkokban találtak (12. kép 2). A Budafoki úti lelőhely a Duna jobbpartján, az egy-

¹⁶⁵ SCHMAUDER 2002. II, 30–31, Taf. 50, Taf. 55, 2a.

¹⁶⁶ GERMANEN 232, V/26.b, Taf. 23 (P. Milosevic).

¹⁶⁷ A gót-gepida fibulaviseletről: MARTIN 1994. 542–545; MARTIN 1995. 629–680.

¹⁶⁸ VINOKUR 1979. 130–133, risz. 24; VADAY-SZÓKE 1983. 111, 24. kép I/1. típus variánsa.

¹⁶⁹ IVANIŠEVIĆ-KAZANSKI-MASTYKOVA 2006. 72–73, Type 33.

¹⁷⁰ A pettyes amulettgyöngyökről legutóbb: NAGY 2005. 100–101.

¹⁷¹ PÁRDUZ 1959. 314–315, Taf. XI, 8.

¹⁷² IVANIŠEVIĆ-KAZANSKI-MASTYKOVA 2006. 119–120, 210–213, Fig. 55, Fig. 73.

¹⁷³ ALFÖLDY 1959. 257. Alföldy Géza ásási dokumentációja: BTM Adattár 492–77.

¹⁷⁴ ENDRÓDI 1997. 121–122.

kori nyugati mellékág által közrefogott földnyelven, a Keserű ér északi partja mentén fekszik (12. kép 1; 19. kép 10). Az 1958. évi leletmentésen Alföldy Géza középső rézkori (Ludanice kultúra) gödröket és kemencét¹⁷⁵, valamint egy hun korinak meghatározott, feltehetően magányos temetkezést tárt fel¹⁷⁶.

A SÍR ÉS A LELETEK

Nő, sen.¹⁷⁷ Mélység: 40 cm, a sír alja –50 cm. Irány: ÉNy-DK (42–10). A sír beásása 200 x 75 cm, lekerített sarkú, téglalap alakú volt. A váz közepes megtartású; a koponyát a föld szétnyomta. Vázhossz: 155 cm. A C-blokkban előkerült rézkori gödröt a sír beásása metszette (14. kép 1). A fényképek nyomán megállapítható, hogy a vázat láthatóan anatómiai rendben, bolygatatlanul találták, csupán a bal alsó lábszárcsont feküdt rendellenesen kimozdítva (13. kép 1–3).

A koponya bal oldala mellett, a sír széle felé kb. 20 cm-re egy 20 x 20 cm-es mészkődarab feküdt (14. kép 2).

1. Agyagedény

A koponya jobb oldala mellett, nagyrészt a rányomódott arckoponya töredékei alatt, kis szétmálolt darabjai (elveszett).

2. Bronzfibula

Öntött, aláhajtott lábú, a jobb kulcscsont és a bordák között, lábával a koponya irányában feküdt. A kengyel és a láb közepén, hosszában, poncolt körökből álló sor. A fibulához kis textilmaradvány rozsdásodott, mely a tárgy első restaurálása után nem maradt meg

H.: 4,9 cm. A kengyel Sz.: 0,5 cm. (15. kép 2; 16. kép 2).

3. Púposhátú csontfésű

Egyoldalas, a jobb felsőkarnak a bordák felé eső oldalánál, részben a felkar alatt, ferdén, fogaival a koponya felé feküdt. A csiszolt csontlapokból készült fésűt a fogórészen és a keresztlécnél bronzszegek fogják össze. A fésű tetejét, a fogórész két oldalán ellentétes irányba néző, ívelt nyakú löfejek díszítik; az egyik fej letört. A megmaradt állatfejen pontkörös szem és bekarcolt vonalas keretezés (fejhám jelzése?) látható. A fésű mindkét oldala vésett körökkel díszített. A félköríves fogólap közepén 7 db pontkörből kialakított kör formájú díszítés, mely-

nek közepét egy nagyobb koncentrikus kör foglalja el. A fogak fölötti vízszintes lécen 2–2 kisebb pontkörből és a felső minta középső köréhez hasonló, nagyobb koncentrikus körből álló, négyszer ismétlődő minta látható.

H.: 9,9 cm. M.: 4,9 cm¹⁷⁸ (15. kép 1; 16. kép 1).

4. Bronzcsat

Öntött, a keresztcsont fölötti csigolyán, tövisével balra feküdt. A csatkarika lapított kör alakú, közép felé megvastagodó; a csattövös tetőformájú, a karikára ráhajlik; a csatlemez két, a karika felé enyhén szűkülő lapból áll. A két lapot a széltől 0,7 cm-re a közép felé egy nitszög fogja össze. A csattövös hegyén, kétoldalt, ék alakú vésett vonaldísz, a csatlemez kiszélesedő végén kettős vésett vonaldísz van.

H.: 6 cm A karika átm.: 3 cm (15. kép 7; 16. kép 6).

5. A lábfejeknél nagyobb *agyagedény* töredékei (elveszett).¹⁷⁹

6. Zárt *bronz karika*. Átm.: 2,2 cm (15. kép 3; 16. kép 3).

7. *Bronztű*. H.: 4,3 cm (15. kép 4; 16. kép 4).

8. Két négyszögletes, egy helyen átfúrt *bronzlemez*, szöglatétek. 1,2 x 1,2 cm (15. kép 5–6; 16. kép 5). A 6–8. sz. tárgyak előkerülési helye nem ismert.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Ltsz.: 66.2.7. NAGY 1973. 187, 124. kép; TEJRAL 1988. 49, Abb. 16,12; NAGY 1995. 40, 151.

¹⁷⁹ A Budafoki úti sír fejnél és lábánál lévő agyagedényeit a BTM Népvándorlás kori gyűjteményébe nem leltározták be. A sírfotóról (14. kép 2) látszik, hogy a koponyánál lévő, bizonyára rosszul kiégetett, porlékony anyagú edény teljesen összeropant; kiemelés után valószínűleg nehezen összeállítható vagy éppen összeállíthatatlan lehetett. A Budafoki úti leletmentésből származó őskori kerámiát 1962-ben Kalicz–Schreiber Rózsa leltározta (BTM, őskori gyűjt., Ltsz.: 62.28.1–35.). Az anyagot M. Virág Zsuzsa segítségével – szívességéért e helyen is köszönetet mondok –, átnézve, a népvándorlás kori kézzel formált edényekből egyetlen töredéket sem találtam. Mivel a lábához helyezett „nagyobb agyagedény” töredékeiről közelebbi adat nem maradt, a sírfotókon sem látható (13. kép 1,3), felmerül a lehetőség, hogy az edénytöredékek a rézkori gödör földjéből kerültek a népvándorlaskori sírba. Mivel a sír metszette a C-blokkban feltárt gödröt (14. kép 1), a helyzet nagyon is elképzelhető. A magyarcsanakad-bökényi gepida temetőben tapasztaltam, hogy a gepida sírások a megbolygatott kora vas-kori urnasír edényeit, mintegy mellékletként, a fej fölé (valószínűleg a koporsó tetejére) helyezték. NAGY 2005a. 102–103, Abb. 4, 33a–b.

¹⁸⁰ A Budafoki út 78. lelőhellyel 1966-ban a fésű mellett három szálból csavart bronz torquest, íjcsontokat és a kétélű vas nyílhegyeket leltároztak be (Ltsz.: 66.2.1–6). Utóbbiak Alföldy Géza XX. Marx Károly utcai homokbányában 1959-ben végzett leletmentéséből valók és egy honfoglalás kori férfisír mellékletei; v.ö.: MELIS 1983. 14, 14. sz. A Budafoki úti fésű restaurálásáról: HERVAI 1984. 337–345. A sír rövid ismertetése: NAGY 1996. A sír fibuláját, a csatot, a bronzkarikát, bronztű töredékét és a bronzlemezeket 1979-ben találtam meg a Károlyi palota albertfalvi római gyűjteményében. (Ltsz.: 79.1.1–2.)

¹⁷⁵ VIRÁG 2002. 95.

¹⁷⁶ A sír említése: ALFÖLDY 1959. 257. Értékelése és a fésű fotója: NAGY 1973. 187, 124. kép.

¹⁷⁷ A sír csontanyaga a MNM TTM-ba került, Ltsz.: 66.1.1. Ismertette: BOTTYÁN 1967. 457–458.

A TÁJOLÁS

A Budafoki úti sír ÉNy-DK-i tájolása a szarmata temetőkből kivételesnek tartható É-D-i irányú változata. A szarmata kori É-D-i tájolású „magányos” temetkezés szokása, Kulcsár Valéria megállapítása szerint, időben és földrajzilag általánosan elterjedt. A temetőkből ez a tájolás idővel fokozatosan gyakoribbá vált, amit valószínűleg a keletről betelepülők új hullámainak érkezése magyaráz. Az É-D-i többségű temetők a szarmata szállásterület északi határán jelentkeznek Isaszeg-Hévízgyörk-Hatvan vonalában. Kulcsár véleménye szerint ez a jelenség összefüggésben lehet a germán betelepülők megjelenésével.¹⁸¹ A halom alatt eltemetett újhartyáni pajzos-kardos lovas harcos ÉNy-DK-i tájolásban feküdt.¹⁸² A Hajdúszoboszló-Bajcsy-Zsilinszky u. 60. alatt előkerült, teljes fegyverzetű 5. századi gepida harcos sírját ugyanebben az irányban ásták meg.¹⁸³ A hun korra biztosan keltezhető Árpás-Szérúskert 1. sír tájolása szerint¹⁸⁴ az ÉNy-DK-i irányítás az 5. század első felében a római város felhagyott épületébe ástott magányos sír esetében is előfordult. Irina Zaszeckaja összeállítása szerint a tájolási adattal rendelkező dél-oroszországi és ukrainai hun kori magányos sírok többségénél a halottat fejfel ÉNy-ra fektették.¹⁸⁵ Az eddig ismert férfisírok mellett most a Budafoki úti női temetkezést is a pannoniai 5. századi magányosan eltemetett ÉNy-DK-i tájolásúak közé számíthatjuk.

A Budafoki úti lelőhelytől északnyugatra, Gazdagréten feltárt 116 sírból álló 4–5. századi temetőben Zsidi Paula két, tájolás szempontjából és területileg is viszonylag elkülöníthető sírcsoportot regisztrált. Az ÉNy-DK-i irányítású I. csoport 53 sírből állt; ezt a csoportot az ásató a késő római helyi lakosság 4. század végi, 5. század eleji hagyatékának, a DNy-ÉK-i irányítású II. sírcsoportot az 5. század elején a Barbaricumból áttelepült, valószínűleg heterogén összetételű népesség temetőjének határozta meg.¹⁸⁶

A temetkezési szokások szempontjából a Budafoki sír esetében elsősorban az edénymelléletek fejhez és a lábához helyezésének kérdését kell tárgyalnunk. A szarmaták általában egy edényt tettek a sírba; a több edény mellékelése rendhagyónak tartható.¹⁸⁷ A

Zalavár utcai sír edényével kapcsolatban megállapítottuk, hogy a fej mellett elhelyezett edénymelléklet a hun korban vált gyakorivá. Két edény mellékelésére több példát találunk. A keszthely-téglagyári 10 év körüli gyermek fejéhez piros festésű korsót, lábfejei elé nagyobb agyagedény darabját tették.¹⁸⁸ A Csongrád-Berzsenyi utcai feldúlt 2. sírban (nő) a koponya mellett és a jobb felkarcsontnál talált edénytöredékek miatt két edény mellékeléséről szó lehet.¹⁸⁹ A Regöly-Pénzesdombon eltemetett aranyékszeres hölgy ivókészletét (sólomfejes korsót és üvegpoharat) a feje mellé, kis kézzel formált agyagedényét a lábfejek elé állították.¹⁹⁰ Az árpás-szérúskerti ifjú sírjában a fejnél az italfélékhez szükséges edénykészletet (korsót, agyag- és üvegpoharat), a jobb alsó lábszárcsont mellett szarvasmarha csontot és a nyilvánvalóan ételféleséget tartalmazó bronzedényt találtak.¹⁹¹ A példák szerint a fejhez-lábhoz tett edénymelléklet az 5. század első felének népességénél valószínűleg nemcsak temetkezési szokás, hanem az átlagosnál kedvezőbb szociális helyzet jele. Végül a temetkezési szokásoknál kell megemlíteni azt a ritkán megfigyelhető jelenséget, hogy a Budafoki úti sírba, a fej bal oldala mellé (valószínűleg a koporsón kívül) egy lapos mészkövet helyeztek (14. kép 2).

A LELETEK

A Budafoki úti sír legjelentősebb tárgya a lófejekkel díszített, púposhátú csontfésű (5. kép 1; 16. kép 1), melynek párhuzamai nyomán Nagy Tibor a sír korát a provincia hun foglalás előtti időszakára, az 5. század első harmadában állapította meg.¹⁹² Jaroslav Tejral a Közép-Duna-vidék kora népvándorláskori leleteinek rendszerezésekor Nagy Tibor keltezését megerősítve, a Budafoki úti sírt a D₂ horizontba (410–425) sorolta.¹⁹³

A Budafoki úti fésű két szempontból érdemel figyelmet: egyrészt maga az a tény, hogy értékes, állatalakos díszű fésűket nemcsak fegyveres férfiakkal, hanem asszonyokkal is temettek. A jobb felkar alá helyezett fésű a sírba nyilvánvalóan nem viseleti összefüggésben, hanem használati tárgyként került.¹⁹⁴ Másrészt fésűnk készítője különleges formai újítást valósított meg: a germán területen korábban gyakori félkör alakú fogó és a lóprotomék összekapcsolását.

¹⁸¹ KULCSÁR 1998. 19–20, 2. kép.

¹⁸² BÓNA 1961. 193–195.

¹⁸³ ISTVÁNOVITS–M. NEPPER 2005. 46–47.

¹⁸⁴ TOMKA 2001. 164–165.

¹⁸⁵ ZASETSKAYA 1994. 198–199, pril. 2.

¹⁸⁶ ZSIDI 1987. 69. Kovács Péter a tájolósmódok közti különbséget figyelmen kívül hagyva, a két csoport között nem lát etnikai különbséget; véleménye szerint a II. csoportban a korábbi lakosság elszegényedett utódai temetkeztek. KOVÁCS 2004. 143, 7. j.

¹⁸⁷ KULCSÁR 1998. 67–69.

¹⁸⁸ SCHMAUDER 2002. II. 34–35, Abb. 7.

¹⁸⁹ PÁRDUZ 1963. 18, Abb. 3,1.

¹⁹⁰ SCHMAUDER 2002. II, 58–60, Abb. 15.

¹⁹¹ TOMKA 2001. 161–167, 3. kép.

¹⁹² NAGY 1973. 187.

¹⁹³ TEJRAL 1988. 249, 290, Abb. 16, 12, Karte 1.

¹⁹⁴ Használati tárgyként került a lébényi harcos sírjába is a tokos fésű, holott a fej alá helyezték. BÓNA 1993. 24, 21. kép.

A széles fogójú csontfésűk felülete igen alkalmas a karcolt minták készítésére; a 3–5. századi germán fésűk karcolt állatképei szinte kizárólag ló- és a madárbrázolásból állnak.¹⁹⁵ Míg a szakirodalomban a púposhátú fésűk helyi készítésével kapcsolatos kétség fel sem merül, addig a szimmetrikus helyzetű állatfej-protomékkal díszített fogójú fésűk műhelykérdése vitatott,¹⁹⁶ holott technikailag az állatfej alakú részekkel való kitoldás nem megoldhatatlan feladat. Az egyik legjobb minőségű ilyen példány a lébényi kardos férfisírból ismert, melynél nemcsak a fogórészt díszítették lófejekkel, hanem a fogakat védő tok két oldalára is lófejeket faragtak.¹⁹⁷ A lébényi fésű, hasonlóan az eddig ismert lóprotomés példány többségéhez, háromszög fogóval készült. Háromszög fogójú fésűket, T. Bíró Mária megállapítása szerint, a nyugati provinciákban használtak, de a Pannónia szomszédságában élő alemannoknál és a quadoknál is elterjedt.¹⁹⁸

A Budafoki úti fésű alaptípusa, a marosszentanna-csernyahovi kultúra területén általános ún. „púposhátú” fésű nem ismeretlen Aquincumban. A békásmegyeri Duna-parton 1936-os ásatás 36. szemétdöbréből egy bronzszögekkel összeerősített, jó minőségű, gondosan csiszolt felületű fésű került elő (17. kép 5a–b); a tárgy mellett talált ásatási feljegyzés szerint római bronzéremmel és feliratos kővel együtt.¹⁹⁹ A Budafoki úti lelőhelytől légvonalban mintegy 6 km-re északnyugatra, a gazdagréti temető DNy-ÉK-i irányú 116. sírjából Zsidi Paula közölt töredékes állapotú, pontkörökkel és ívelt vonalakkal díszített csontlemezeket, melyek között egy ívelt szélű töredék is található (I. Valentinianus-éremmel együtt).²⁰⁰

Különös figyelmet érdemel az ívelt fogójú, bronzszögekkel összeerősített fésűtöredék (17. kép 1), melyet az aquincumi katonaváros nyugati temetőjének IV/9. sírjából (Bécsi út 203) Topál Judit publikált. A fésű és egy, a csatkarika széles oldalán a csattövös hegye mellett, szembeforduló állatfejekkel díszített bronzcsat (17. kép 4) a földgépektől tönkretett ókeresztény sírkamra freskóval díszített kőfalának töredékével együtt, a villamossínek alól kimarkolt földből került elő. Mivel a földmunka éjszaka folyt, a szétdőlt sírokról semmiféle adatot nem sikerült megtudni. A púposhátú fésű töredékének egyik részlete, a fogó tövével felfelé tartó íves kiképzés különleges formát sejtet.²⁰¹ Mindkét szélén felfelé ívelő (egy-egy állatfejet jelképező), púposhátú fésűformát ukrainai gót temetőkből ismerünk (pl. a Dnyeper-vidéki Perejaszlav-Hmelnickij 5. sírjából (17.kép 2), ahol ez a fésűtípus a csernyahovi kultúra 4. század végi leletcsoportjához tartozik.²⁰² Ugyanezt a lapos ívű formát a marosszentannai temető fésűi között is megtaláljuk.²⁰³ A Bécsi úti fésűtöredéknek a félkör alakú fogó miatt valószínűbb rekonstrukciós lehetősége, ha a felső lemez, a fogó két oldala mellett kivágott félkörívek mellett tompaszögben ér véget (17. kép 1). Hasonló íves bevágású púposhátú fésűket használtak a nyugati gótok Marosszentannán (26., 45., 50⁽ⁿ⁾., 64. sír és szórvány).²⁰⁴ A Duna-vidék D₂-horizontjának idején, a magas rangú untersiebenbrunni család cikádafibulás gyermekének sírjába is íves bevágású fésűt helyeztek (17. kép 3).²⁰⁵ Különleges formai lelemény a Hajdúszoboszló-Bajcsy-Zsilinszky úti teljes fegyverzetű gepida harcos sírjából előkerült fésű, melynek fogójánál a germán félkör- és a római háromszögformát egyesítették. A fogó töve kétoldalt háromnegyedkör alakú ívekkel szűkülve folytatódik a háromszög alakú felső lap felé.²⁰⁶ Alig látható, egészen sekély félkörívek helyezkednek el az Alzey-i púposhátú fésű fogójának két oldalán.²⁰⁷ A Bécsi úti IV/9. sír fésűjének D₂-es időrendi helyzete az első értékelhető adat arra, hogy az aquincumi katonaváros nyugati temetőjének északi részét az 5. század első évtizedeiben is használták.

¹⁹⁵ BÍRÓ 2002. 59–60; NAGY 2007. 13. tábla.

¹⁹⁶ BÓNA 1993. 244.

¹⁹⁷ SCHMAUDER 2002. I, 46–47, II, 35–37, Taf. 62–63. A lébényi tok Augst-i párhuzama, valamint a Champliu-i tok egyazon háromszög fogójú fésűtípushoz tartozik. PETITJEAN 1995. 174–175, Pl. VIII, 2–3.

¹⁹⁸ BÍRÓ 2002. 44, Abb. 83–86.

¹⁹⁹ 1936-ban Nagy Lajos a békásmegyeri Vízművek területén végzett ásatást, a főként őskori leletanyag publikálatlan. Említések: LÁSZLÓ 1942. 794–795; NAGY 1973. 207–208. A 36. gödörben késő avar kori edénytöredékeket is találtak, melyeket a békásmegyeri népvándorláskori telepkerámia feldolgozása kapcsán Tóth Judit azonosított és rajzoltatott. Tóth J., Késő népvándorláskori településnyomok Békásmegyeren. Budapest, 1994. Kézirat. A gödörből előkerült egyéb anyag – a fésű kivételével – azonosíthatatlan. A fésű BTM Népv. gyűjtemény, Bsz. 153. Kovács Péter a matricai római tábor principiájának szentélyében egy Valentinianus utáni periódusra keltezhető szemétdöbröt tárt fel. A gödör felső részén nagyobb mérszök bázis, betöltésében Valentinianus-érem, dörzstál, besimitott kerámia, Frigeridus dux-bélyeg és egy körökkel díszített púposhátú fésű volt. KOVÁCS 2004. 130.

²⁰⁰ ZSIDI 1987. 66, 15. kép.

²⁰¹ TOPÁL 2003. 33, Pl. 33. A fésűt a vele együtt előkerült állatfejekkel díszített csat 4. század végi, vagy ennél későbbi chichesteri párhuzama keltezi.

²⁰² BIERBAUER 1994. 115, Fig. 23, 118–119; BIERBAUER 1994a, 80, Cat. n. I.18j.

²⁰³ KOVÁCS 1912. 284, 42. kép (32. sír).

²⁰⁴ KOVÁCS 1912. 272, 26. kép; 295–296, 59. kép 5; az 50(1) és a 64. sír fésűi bronzcsövecskekkel összefogva: uo. 300–301, 67. kép 1; 315, 88. kép 1a; szórvány: 325, 105. kép 6.

²⁰⁵ TEJRAL 1988. 259, Abb. 24, 12; SCHMAUDER 2002. I, 43–45; II, Taf. 226, 4.

²⁰⁶ ISTVÁNOVITS–M. NEPPER 2005. 47, Taf. 14, 9.

²⁰⁷ BERNHARD 1999. 19, Abb. 3,2.

Bóna István álláspontja, mely szerint a lóprotoméval díszített fésűk a 4–5. század fordulóján kizárólag római műhelyekben készültek,²⁰⁸ nem áll ellentétben a feltevésével, hogy a csontmegmunkáló műhelyek az állatfejes díszítést a barbár megrendelők igénye szerint tervezték. Vladislav Popović elterjedési térképen mutatta be, hogy a lóprotomés, háromszög fogójú fésűk az egykori provinciák területén kerültek elő, főként a Duna középső és alsó szakasza mentén.²⁰⁹ Eddig csak két olyan fésű ismert, melynél az alapforma kifejezetten barbár jellegű: a közép-duna-vidéki Budapest–Budafoki útról (18. kép 1) és a közép-rajna-vidéki Rommersheimből (18. kép 4). A rommersheimi aranymarkolatos spáthás harcos számára különlegesen díszes, két-két lófejjel ellátott, tokos fésűt készítettek. A rommersheimi kardtok díszait Kurt Böhner a Childerich sír és az apahidai 2. sír almandinberakásaihoz hasonlította,²¹⁰ Wilfried Menghin az 5. századi alamann kardok síkrekesszes díszű, keleti germán jellegű csoportjához sorolta (Tournai, Pouan, Flonheim 5. sír kardjaival együtt) és 450 k.-re keltezte.²¹¹ Meg kell jegyezni, hogy a Tarnaméra-Urak dűlőjéből előkerült spáthás harcos egyoldalas fésűtöredéke a rommersheimihez hasonló, ívelt szélű típusra enged következtetni (18. kép 2); nem lehetetlen, hogy ez a fésű eredetileg állatfejes díszű lehetett.²¹² A Sens (18. kép 7), ismeretlen (Louvre) (18. kép 12), Rommersheim (18. kép 4), Rannersdorf (18. kép 5), Enns (18. kép 13), Trier (18. kép 6), Szőny (18. kép 8), Gärvan (18. kép 9), Kupinovo (18. kép 11), Karataš (18. kép 10) és Cortrat²¹³ lelőhelyekről számon tartott lófejes díszű fésűk között a Budafoki úti példány a tipológiai sor elején foglal helyet.

A Budafoki úti sír jobb vállon viselt bronz fibulák (15. kép 2), mely a felsőruha vagy köpeny összetűzésére szolgált, az egytagú aláhajtott lábú fibulák rövid rugójú, visszahajtott és a kengyel tövére felcsavart lábú típusának közép-európai szériájához tartozik. A típus a Duna-vidéken, Pannóniában és a szarmatáknál a 2. század végén jelent meg; használata folyamatos volt több mint két évszázadig. A legfiatalabbak az 5. század első két harmadára keltezhető, vésett díszű példányok, melyeknél a kengyel és a láb aránya az utóbbi javára tolódik el: ilyenek pl. a wolfsheimi, a Smolin XXXII. sír fibulái, a belgrádi fibulák.²¹⁴ Arányát tekintve a Budafoki úti

fibula inkább a 4. századi sorozathoz tartozik; a kengyelen és a lábön végighúzódnó kör alakú vésés párhuzamait azonban már 5. századi fibulákon találjuk meg: pl. a tiszacsegei nagy aranyozott ezüstfibula kengyelén,²¹⁵ a blučinai aranyozott ezüstfibula kengyelének oldalán.²¹⁶

A Budafoki úti bronzcsat (15. kép 7) jellegzetessége a vastag, tetőszerű csattövís. Hasonló formájú ezüst övcsatokat viseltek az aranylemezes-ékkőberakásos fibulás vagy ezüst lemezfibulás hölgyek, pl. az Airan-i,²¹⁷ a mádi,²¹⁸ a kacsini.²¹⁹ A szerényebb kivitelű Budafoki úti csat tövisén az állatfejet vésett vonaldíszek helyettesítik, a csatlemez, a szélén lévő záróvonalaktól eltekintve, díszítetlen. A sírhoz tartozó bronz tárgyak: fülbevaló karika, tű és szögálatét lemezek bizonyára a csontok felszedésekor kerültek elő; viseleti funkciójukról nem tudunk közelebbit.

A Budafoki úton eltemetett idős asszony népi hovatartozásáról csak annyi mondható, hogy a tárgyak, melyeket használt és viselt, az 5. század első évtizedeiben, a provincia hun foglalása előtt vagy a foglalás idején, a 420–430-as években készültek és keleti germán jellegűek. Már eddig is körvonalazódott, hogy a budai oldal provinciális lakossága a hun foglalást megelőzően együtt élt barbár származású csoportokkal. A Budafoki úti sírnál megfigyelt temetkezési szokások, a fibulás-övcsatos női viselet a budai oldal keleti germán beköltözőinek egyikét reprezentálja.

A most tárgyalt három kora népvándorlaskori sír elemzése nyomán a hun kort megelőző etnikai viszonyokkal kapcsolatosan nem vonhatunk le általános érvényű következtetést. A Duna-kanyar 5. századi lakosságának vegyes népi összetételét jelzi, hogy a sírokat semmiféle hasonlóság nem köti össze; temetkezési szokások és viselet szempontjából teljesen különbözőek. Úgy látszik, hogy a 4–5. század fordulóján Aquincum katonavárosa nem néptelenedett el teljesen, a Bécsi úti nyugati temető déli részében a temetkezések folytatódtak. Egy különleges formájú fésűtöredék rekonstrukciója alapján arra következtethetünk, hogy a római temető északi parcelláját is használták az 5. század első évtizedeiben (19. kép 4). Az óbudai arany ékszerek (19. kép 1–2), valamint a Kapucinus dombi bordázott oldalú ezüst korsó és az óbudai galléros peremű ezüst korsó (19. kép 3) a hun kori felső vezető réteg vagyónát reprezentálja. Keleti eredetű, a hun foglalókra jellemző rítus és vise-

²⁰⁸ BÓNA 1993. 244.

²⁰⁹ POPOVIĆ 1987. 137–138, Abb. 14.

²¹⁰ BÖHNER 1987. 440, Abb. 12, 4 (a koptató gombja).

²¹¹ MENGHIN 1994–95. 189–190, Abb. 46–47.

²¹² BÚÓNA-SZABÓ 2002. 241, Taf. 57,3.

²¹³ PETITJEAN 1995. 188, Pl. VI,7 (6. sír).

²¹⁴ AMBROZ 1966. 58–59; TEJRAL 1988. 279–284, Abb. 43, 12.

²¹⁵ MENKE 1986. 59, Abb. 1, 3.

²¹⁶ SCHMAUDER 2002. II, 25, Taf. 41, 21–21a.

²¹⁷ TEJRAL 1988. 237–241, Abb. 9,2.

²¹⁸ KOVRIG 1951. 114, XLV. t. 2; TEJRAL 1988. 267–273, Abb. 32,7.

²¹⁹ KUHAARENKO 1982. 236–237, risz. 2,1.

let egyelőre csak a pesti oldalon, a Rákos-patak menti, zuglói férfisírnál mutatható ki (19. kép 4.12). A csepeli avar sírból előkerült besimított korsó, 5. századi párhuzamai szerint, eredetileg hun kori fegyveres férfisír mellékleteként került földbe (19. kép 4.11), jóllehet nem tudható, hogy a csepeli avarok hol találtak rá erre a sírra. Csak a korszak leleteinek

és a hiteles megfigyeléseknek a bővülése biztosíthat lehetőséget arra, hogy Aquincum és a szemben lévő Duna-part hun kori lakosságának népi összetételére következtethessünk. A kora népvándorláskori leletegyüttesek csekély száma indokolta a szakirodalomban eddig csak említések nyomán ismert három sír részletes közlését.²²⁰

²²⁰ A tanulmány hivatkozás nélküli rajzait a szerző készítette.

IRODALOMJEGYZÉK

- ALFÖLDY 1959 ALFÖLDY Géza: XI. ker. Budafoki út 78. (Ásatási jelentés). *BudRég* 19 (1959), p. 257.
- AMBROZ 1966 AMBROZ, Anatolij Konsztantinovics: Fibuli juga evropejszkoj csasztyi SzSzSzR. *Arheologija SzSzSzR.* 1966. p. 1-30.
- BAKAY 1978 BAKAY, Kornél: Bestattung eines vornehmen Kriegers vom 5. Jahrhundert in Lengyeltóti (Komitat Somogy, Kreis Marcali). *ActaArchHung* 30. (1978), p. 149-172.
- BARKÓCZI 1988 BARKÓCZI 1988, László: Pannonische Glasfunde in Ungarn. / Red. L. Gerevich. In: *StudArch* 9. Bp., 1988.
- BERNHARD 1999 BERNHARD, Helmut: Germanische Funde in römischen Siedlungen der Pfalz. Germanen beiderseits des spätantiken Limes. *SpisyAÚB* 14, Hrsg. Von Th. Fischer- G. Precht - J. Tejral. Brno, 15-46.
- BIERBRAUER 1994 BIERBRAUER, Volker: Archäologie und Geschichte der Goten vom 1.-7. Jahrhundert. Versuch einer Bilanz. *Frühmittelalterliche Studien. Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster, Band 28* (1994), 51-171.
- BIERBRAUER 1994a BIERBRAUER, Volker: Archeologia degli Ostrogoti in Italia. I Goti. Milano 1994, 170-213.
- BÍRÓ 2002 T. BÍRÓ, Mária: Combs and combs-making in Roman Pannonia: ethnical and historical aspects. Probleme der frühen Merowingerverzeit im Mitteldonauraum. *SpisyAÚB* 19, Hrsg. J. Tejral. Brno, 31-71.
- BÓNA 1961 BÓNA István: Az újhartyáni germán lovassír. Das germanische Reitergrab von Újhartyán. *ArchÉrt* 88, 192-209.
- BÓNA 1991 BÓNA István: Das Hunnenreich. Budapest-Stuttgart, 1991.
- BÓNA 1993 BÓNA István: A hunok és nagykirályaik. Bp., 1993.
- BÓNA-NAGY 2002 BÓNA, István - NAGY, Margit: Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I. Hódmezővásárhely-Kishomok (Kom. Csongrád). *MGAH* 1. Bp., 2002. p. 34-77.
- BÓNA-SZABÓ 2002 BÓNA István - SZABÓ, János Győző: Tarnaméra-Urak dűlője. In: Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I. / Bóna, I., Nagy, M. *MGAH* 1. Bp., 2002. p. 240-242.
- BOTTYÁN 1967 BOTTYÁN, Olga: Data to the Anthropology of the Hun Period Population in Hungary. *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici, Pars Anthropologica* 50. (1967), p. 455-464.
- BOZSIK 2003 BOZSIK Katalin: Szarmata-sírok a kiskundorozsma-subasai 26/78. számú lelőhelyen. Sarmatian Graves at site 16/78. in Kiskundorozsma-Subasa. In: Úton, útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán. / Szerk.: Szalontai Cs. Szeged, 2003. p. 97- 106.
- BÖHME 1974 BÖHME, Horst Wolfgang: Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhundert zwischen unterer Elbe und Loire. In: *Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 19. München, 1974.
- BÖHNER 1987 BÖHNER, Kurt: Germanische Schwerter des 5./6. Jahrhunderts. *JRGZM* 33. (1987), p. 411-490.
- CSALLÁNY 1961 CSALLÁNY, Dezső: Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454-589 u. Z.). In: *ArchHung* 38. Bp., 1961.
- DAMM 1988 DAMM, Inciser Gürçay: Goldschmiedearbeiten der Völkerwanderungszeit aus dem nördlichen Schwarzmeergebiet. *Katalog der Sammlung Diergardt* 2. *Köln Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 21. (1988), p. 65-210.
- DINNYÉS 1980 DINNYÉS István: II-III. századi szarmata sírok Tápíószelén. Sarmatische Gräber aus dem 2-3. Jahrhundert von Tápíószele. *Studia Comitatus* 9. (1980), p. 187-234.

- DMITRIJEV 1982
DMITRIJEV, A. V.: Rannesrednevekovüe fibulü iz mogilnika na r. Djurso = Frühmittelalterliche Fibeln vom Gräberfeld am Djurso-Fluß. In: Drevnosti epohi velikogo pereselenija narodov V-VIII vv. / Red. Ambroz, A. K., Erdélyi, I. Moskva, 1982. p.69-107.
- EBERT 1911
EBERT, Max: Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouv. Cherson (Süd-Russland). PrähZeitsch 3-4. (1911), p. 64-352.
- ENDRÓDI 1997
ENDRÓDI Anna: A későrézkori Bádeni kultúra Andor utcai telepanyaga a kulturális kapcsolatok tükrében = Die Siedlungsmaterialien der spätkupferzeitlichen Badener Kultur aus der Andorstraße, im Spiegel der kulturellen Verbindungen. BudRég 31. (1997), p. 121-175.
- ENDRÓDI-HORVÁTH 1999
ENDRÓDI Anna - HORVÁTH M. Attila: Kora bronzkori és avar kori sírok Budapest, Csepel-szigeten. = Early Bronze Age and Avar graves at Budapest, Csepel-Island. In: Régészeti kutatások Magyarországon 1999. / Ed.: Marton E. Bp., 1999. p. 27-45.
- FARKAS 1998
FARKAS Csilla: Korai szarmata temető aranyleletes sírjai Füzesabony határából. (Újabb adatok a szarmata kori viselet problémaköréhez.) Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön. In: Gyulai katalógusok 6. / Szerk.: Havassy P. Gyula, 1998. p. 69-81.
- FEGYVÁRI Tamás 2003
FEGYVÁRI Tamás: A Budapest-Zugló, Vezér úti sírlelet berakásainak értékelése. In: Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére 60. születésnapja alkalmából. / Szerk.: Viga Gy. Et al. Bp., 2003. p. 329-333.
- GABLER 1990
GABLER Dénes: Kereskedelem. In: Pannonia régészeti kézikönyve. / Szerk.: Mócsy A., Fitz J. Bp., 1990. p.
- GERMANEN
GERMANEN, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit. Ausstellungskataloge des Germanischen Nationalmuseums. / Hrsg. von G. Bott. Nürnberg, 1988.
- I GOTI
I GOTI. Milano, Palazzo Reale. Milano, 1994.
- GÜSCHCHINA-ZASETSKAYA 1994
GÜSCHCHINA, Irina - ZASETSKAYA, Irina: «Zolotoje kladbisčje» rimskoj epohi v Prikuban'e. Rossijskaja Arheologičeskaja Biblioteka 1. = „Golden cemetery” of the Roman age in the Kuban’basine. Russian Archeological Library 1. Sankt-Petersburg, 1994.
- HADHÁZY-VADAY 1980
HADHÁZY-VADAY, Andrea: Neuere Angaben zur Frage der Verbreitung des sog. Schildkopfarmringes. Slovenska Archeológia 38. (1980), p. 91-100.
- HAMPEL 1885
HAMPEL József: Az ászári kincs. ArchÉrt 5. (1885), p. 24-30.
- HARMATTA 1985-1986
HARMATTA János: A Budapesti Történeti Múzeum avar rovasírásos feliratai. AT 32. (1985-86), p. 46-56.
- HAVASSY 1998
HAVASSY Péter: Katalógus. Jazigok, szarmaták, alánok. In: Szarmaták az Alföldön. / Szerk.: Havassy P. Gyulai katalógusok 6. Gyula, 1998. p.147-174.
- HERVAI 1984
HERVAI Judit: Népvándorlaskori csontfésűk. = Völkerwanderungszeitliche Knochenkämme. BudRég 26. (1984), p. 337-345.
- ISTVÁNOVITS 1990
ISTVÁNOVITS Eszter: A Felső-Tisza-vidék legkorábbi szarmata leletei - 2-3. századi sírok Tiszavasváriból. = The earliest Sarmatian finds of the Upper Tisza region - 2 nd-3rd burials in Tiszavasvári. JAMÉ 27-29. (1990), p. 83-133.
- ISTVÁNOVITS 1991
ISTVÁNOVITS Eszter: Adatok a Felső-Tisza-vidék 4-5. századi történetéhez a tiszadobi temető alapján. = Beiträge zur Geschichte des Oberen Theißgebiets in dem 4-5. Jahrhundert. MFMÉ (1984-85. [1991]), p. 29-53.
- ISTVÁNOVITS 1993
ISTVÁNOVITS Eszter: Das Gräberfeld aus dem 4.-5. Jahrhundert von Tiszadob-Sziget. ActaArchHung 45. (1993), p. 91-145.

- ISTVÁNOVITS–ALMÁSSY 2006 ISTVÁNOVITS Eszter – ALMÁSSY Katalin: Nyiregyháza–Felsősim, Gyebrás–tanyától ÉK-re (Szabolcs–Szatmár–Bereg megye). In: Régészeti kutatások Magyarországon 2005. Bp., 2005. p. 289.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2005 ISTVÁNOVITS Eszter – KULCSÁR, Valéria: Severnopričernomorskie (?) zolotyje juvelirnye izdelija v kulture Karpatskogo bassejna. Bosporskij fenomen: problema sootnasenija pis'mennyh i arheologičeskih istočnikov. Materiali Mezunarodnoj Naucnoj Konferencii. Sankt–Peterburg, 2005. p. 335–342.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006 ISTVÁNOVITS Eszter – KULCSÁR, Valéria: Az első szarmaták az Alföldön (Gondolatok a Kárpát-medencei jazig foglalásról). = The first Sarmatian in the Great Hungarian Plain (Some notes on the Jazygian immigration into the Carpatian Basin). JAMÉ 48. (2006), p. 203–237.
- ISTVÁNOVITS–M. NEPPER 2005 ISTVÁNOVITS Eszter – M. NEPPER Ibolya: Hajdúszoboszló–Bajcsy–Zsilinszky u. 60. (Kom. Hajdú–Bihar). In: Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II / Cseh, J. et al. MGAH 2. Bp., 2005. p. 46–49.
- IVANIŠEVIĆ–KAZANSKI 2002 IVANIŠEVIĆ, Vujadin – KAZANSKI, Michel: La nécropole de l'époque des Grandes Migrations à Singidunum. Nekropole seoba naroda iz Singidunuma. SINGIDUNUM 3 Beograd, 2002. p. 101–157.
- IVANIŠEVIĆ–KAZANSKI–MASTYKOVA 2006 IVANIŠEVIĆ, Vujadin – KAZANSKI, Michel – MASTYKOVA, Anna: Les nécropoles de Viminacium à l'époque des Grandes Migration. Collège de France. In: CNRS, Monographies 22. Paris, 2006.
- JÁRÓ 2003 JÁRÓ Márta: A Budapest–Zugló, Vezér úti sírlelet aranylemezeinek anyagvizsgálata. In: Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére 60. születésnapja alkalmából. / Szerk.: Viga Gy. et al. Bp., 2003. p. 327–328.
- KABA 1958 KABA Melinda: Az aquincumi üvegek. BudRég 18. (1958), p. 425–446.
- KAZANSKI 1990–1991 KAZANSKI, Michel: Les Germains de l'Elbe–Oder–Vistule et la Gaule au Bas–Empire. Antiquités Nationales 22–23. (1990–1991), p. 112–127.
- KAZANSKI 2002 KAZANSKI, Michel: Die Chronologie der Anfangsphase des Gräberfeldes von Djurso. Probleme der frühen Merowingerzeit im Donauraum. SpisyAÚB 19. (2002), p. 137–157.
- KAZANSKI 2005 KAZANSKI, Michel: Schnell – gefährlich – käuflich. In: Die Völkerwanderung. Europa zwischen Antike und Mittelalter. / Hrsg. Knaut, M.– Quast, D. Archäologie in Deutschland, Sonderheft (2005), p. 28–37.
- KELLER 1979 KELLER, Egon: Das spätrömische Gräberfeld von Neuburg an der Donau. In: Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte 40. Kallmünz, 1979.
- KINCSEK Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989–2004. = Treasures under the city. Survey of the heritage of Budapest, 1989–2004. / Szerk.: Zsidi P. Bp., 2005.
- KISS 1995 KISS, Attila: Das germanische Gräberfeld von Hács–Béndekpuszta (Westungarn) aus dem 5.–6. Jahrhundert. ActaAnthung 36. (1995), p. 275–342.
- KISS 1996 KISS, Attila: Das Gräberfeld von Szekszárd–Palánk aus der zweiten Hälfte des 5. Jh. und der ostgotische Fundstoff in Pannonien. In: Chronologischen Fragen der Völkerwanderungszeit. Archäologisches Konferenz des Komitates Zala und Niederösterreichs IV. Zalai Múzeum 6. (1996), p. 53–86.
- KOVÁCS 1912 KOVÁCS István: A marosszentannai népvándorlaskori temető. = Cimetière de l'époque de la migration des peuples à Marosszentanna. In: Dolgozatok 3. Kolozsvár, 1912. p. 250–342.
- KOVÁCS 2004 KOVÁCS Péter: Hun kori sír Százhalombattán. = A grave from the Hun Period at Százhalombatta. ComArchHung (2004), p.123–150.

- KOVRIG 1951 KOVRIG Ilona: A tiszalöki és a mádi lelet. = Nahodki v s. Tisalek i Mad. ArchÉrt 20. (1951), p. 113-119.
- KOVRIG 1959 KOVRIG, Ilona: Nouvelles trouvailles du Ve siècle découvertes en Hongrie (Szob, Pilismarót, Csővár, Németskér). ActaArchHung 10. (1959), p. 209-225.
- KOVRIG 1963 KOVRIG, Ilona Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. ArchHung 40. Bp., 1963.
- KOVRIG 1985 KOVRIG, Ilona: Das Diadem von Csorna. = A csornai diadém. FolArch 36. (1985), p. 107-148.
- KÓHEGYI 1973 KÓHEGYI, Mihály: Das erste Siedlungsgebiet der Jazygen in Ungarn. In: Actes du VIIIe Congres International Sciences Praehistoriques et Protohistoriques, III. Beograd, 1973. p. 277-282.
- KÓHEGYI 1979 KÓHEGYI Mihály: Borostyángyöngyök szarmata sírokban. = Bernsteinperlen aus Sarmatengräber. Savaria 7-8. (1973-1974. [1979]), p. 121-132.
- KÓHEGYI 1985 KÓHEGYI Mihály: Kora szarmata aranyleletes női sírok az Alföldön. = Frühsarmatische Frauengräber mit Goldfunden in der grossen Ungarischen Tiefebene. DDMÉ (1982 [1985]), p. 267-355.
- KRALOVÁNSZKY 1959 KRALOVÁNSZKY Alán: Adatok a Kárpát-medencei X-XI. századi félholdalakú csüngők kérdéséhez. = Beitrag zur Problematik der halmondförmigen Anhänger aus dem 10-11. Jh. im Karpathenbecken. ArchÉrt 86. (1959), p. 76-81, 82.
- KUHARENKO 1982 KUHARENKO, Jurij: O kačinskoj nahodke V. v. = Über den Fund des 5. Jahrhunderts von Katschin. In: Drevnosti epohi velikogo pereselenija narodov V-VIII vv. / Red. Ambroz et al. Moskva, 1982. p. 234-244, 260.
- KULCSÁR 1998 KULCSÁR Valéria: A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai. = The burial rite of the Sarmatians of the Carpatian basin. In: Múzeumi Füzetek 49. Aszód, 1998.
- KULCSÁR et al. 2006 KULCSÁR Valéria - NAGY Andrea - PESTI Krisztina - PATAY Róbert - RÁCZ Tibor - VOICSEK Vanda: Ecsér, 7. sz. lelőhely (Pest megye). In: Régészeti kutatások Magyarországon 2005. / Szerk.: Kisfaludi J. Bp., 2006. p. 231-233.
- LÁNYI 1972 LÁNYI, Vera: Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien. ActaArchHung 24. (1972), p. 53-213.
- LÁSZLÓ 1942 LÁSZLÓ Gyula: Budapest a népvándorlás korában. In: Budapest története 1. Budapest az ókorban. / Szerk.: Szendy K. Bp., 1942. p. 781-818.
- LÁSZLÓ 1951 LÁSZLÓ Gyula: The Significance of the Hun Golden Bow. Contribution to the Structure of the Hun Nomad Empire. ActaArchHung 1. (1951), p. 91-106.
- LOVÁSZ 2005 LOVÁSZ, Emese: Mezőkövesd-Mocsolyás. In: Cseh, J. et al. Gepidische Gräberfelder im Teissgebiet 2. MGAH 2. Bp., 2005. p. 50-53.
- MACKENSEN 1978 MACKENSEN, Michael: Das römische Gräberfeld auf der Keckwiese in Kempten I-II. In: Cambodunumforschungen 4. Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte, Reihe A. Kallmünz, 1978.
- MADARASSY-TOPÁL-ZSIDI 2000 MADARASSY Orsolya - TOPÁL Judit - ZSIDI Paula: Ókeresztény temetőkápolnák és temetkezések Aquincumban. In: Ókeresztény emlékek Aquincumban. / Szerk.: Zsidi P. Bp., 2000. p. 25-38.
- MARÓTI-TOPÁL 1980 MARÓTI Éva - TOPÁL Judit: Szentendre római kori temetője. = Das römerzeitliche Gräberfeld von Szentendre. Studia Comitatus 9. (1980), p. 95-177.
- MARSHALL 1911 MARSHALL, F. H.: Catalogue of the jewellery, greek, etruscans and roman in the departments of Antiquities, British Museum. London, 1911.

- MARTIN 1994 MARTIN, Max: Fibel und Fibeltracht. Späte Völkerwanderungszeit und Merowingerzeit auf dem Kontinent. RGA. 8:5-6. (1994), p. 541-582.
- MARTIN 1995 MARTIN, Max: Tradition und Wandel der fibelgeschmückten frühmittelalterlichen Frauenkleidung. JRGZM 38. (1991. [1995]), p. 629-680.
- MELIS 1983 MELIS Katalin: Adatok a pesti síkság Árpád-kori településtörténetéhez. Monumenta Historica Budapestinensia 4. Bp., 1983.
- MENGHIN 1994-95 MENGHIN, Wilfried: Schwerter de Goldgriffspathenhorizonts im Museum für Vor- und Frühgeschichte, Berlin. Acta Praehistorica et Archaeologica 26-27. (1994-95), p. 140-191.
- MENKE 1986 MENKE, M.: Frühvölkerwanderungszeitliche Fibeln aus dem Ungarischen Nationalmuseum. ComArchHung (1986), p. 55-96.
- MESTERHÁZY 1986 MESTERHÁZY Károly: Frühsarmatenzeitlicher Grabfund aus Veresegyház. Kora szarmata kori sírlelet Veresegyházáról. FolArch 37. (1968), p. 137-161.
- MITREA-PREDA 1966 MITREA, Bucur - PREDA, Constantin: Necropole din secolul al IVlea e. n. în Muntenia. Biblioteca de Arheologie 10. Bucureşti, 1966.
- MÓCSY 1990 MÓCSY András: Síremlékek. In: Pannonia régészeti kézikönyve. / Szerk.: Mócsy A., Fitz J. Bp., 1990. p. 250-253, 367-368.
- NAGY G. 1897 NAGY Géza: Budapest a népvándorlás korában. BudRég 5. (1897), p. 55-94.
- NAGY L. 1941 NAGY, Lajos: Les symboles astraux sur les monuments funéraires de la population indigène de la Pannonie. In: Laureae Aquincenses - Aquincumi babérágak 2. Diss Pann Ser. 2. No. 11. Bp., 1941. p. 232-243.
- NAGY 1970 NAGY Margit Budapest, X. Keresztúri út 162. RégFüz 23. (1970), p. 48.
- NAGY 1993 NAGY Margit: Óbuda a népvándorlás korban. = Óbuda zur Zeit der Völkerwanderung. BudRég 30. (1993), p. 353-395; 370-371.
- NAGY 1995 NAGY Margit: Népvándorlás kori gyűjtemény. Budapesti Történeti Múzeum. / Főszerk. Buzinkay G. Bp., 1995. p. 40-45; 123-125; 150-151.
- NAGY 1996 NAGY Margit: Kelenföld és vidéke a népvándorlás korban. In: Régészeti emlékek Budapest XI. kerületében (XI. kerületi füzetek 3.) Bp., 1996.
- NAGY 1998 NAGY Margit: Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest I-II. In: MAA 2. Bp., 1998.
- NAGY 2002 NAGY Margit: Hódmezővásárhely-Kishomok. Bestattungsbräuche. Fundanalyse. Die Bevölkerung des Gräberfeldes. Zusammenfassung. Anhang - Tabellen. In: Bóna, I. - Nagy, M.: Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I. MGAH 1. Bp., 2002. p. 95-189.
- NAGY 2003 NAGY Margit: Hunkori férfisír Budapest-Zuglóból. Vándorutak - Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére 60. születésnapja alkalmából. / Szerk.: Viga Gy. et al. Bp., p. 299-325.
- NAGY 2004 NAGY Margit: Két késő római kori fegyveres sír az aquincumi canabae nyugati szélén. Late-Roman armed male graves from the northern edge of the Canabae in Aquincum. BudRég 38. (2004), p. 231-315.
- NAGY 2004a NAGY Margit: A hódmezővásárhely-kishomoki gepida temető (elemzés). Das gepidische Gräberfeld von Hódmezővásárhely-Kishomok (Analyse). MFMÉ-StudArch 10. (2004), p. 129-239.
- NAGY 2005 NAGY Margit: Kora népvándorlás kori gyermek sír amulettekkel Mártélyről (Csongrád megye). 5th century child grave with amulets and iron bell from Mártély (Csongrád Country). Zalai Múzeum 14. (2005), p. 97-127.
- NAGY 2005a NAGY Margit: Magyarcsanak-Bökény. - Szőreg-Téglagyár. In: Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet 2./ Cseh, J et al. MGAH 2. Bp., 2005. p. 97-116, 120-202.

- NAGY 2007 NAGY Margit: Állatábrázolások és az I. germán állatstílus a Közép-Duna-vidéken (Kr. u. 3–6. század). = Tierdarstellungen und der germanische Tierstil I im Gebiet der mittleren Donau (3–6. Jahrhundert n. Chr.). MGHA 5. Bp., 2007.
- NAGY 2007a Nagy, Margit: A Hun-age burial with male skeleton and horse bones found in Budapest. – 2007. Manuscript
- NAGY T. 1973 NAGY Tibor: Budapest története az őskortól a honfoglalásig. 3. A népvándorlás kora. History of Budapest from the Prehistoric Age till the Hungarian Conquest. III. Migration Period. History of Budapest from the Prehistoric age till the End of the Arpadian Age (1301). In: Budapest története 1. / Főszerk.: Gerevich L. Bp., p. 185–216.
- NÉMETH 1999 NÉMETH Margit: Vezető az Aquincumi Múzeum kőtarában. Bp., 1999.
- NIELSEN 2000 NIELSEN, Jens: Sejlflod – ein eisenzeitliches Dorf in Nordjütland, 1-2. Nordiska Fortidsminder Ser. B, 20:1-2.
- NOWAKOWSKI 1998 NOWAKOWSKI, Wojciech: Die Funde der römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit aus Masuren. Museum für Vor- und Frühgeschichte. Staatliche Museum zu Berlin, Bestandskataloge Band 6. Berlin, 1998.
- ÓDOR János 2001 ÓDOR János: 5. századi temető Sióagárdon. = Das Gräberfeld von Sióagárd aus dem 5. Jahrhundert. In: Hadak útján 12. „Régiók és tájak a népvándorlás korában.” A népvándorlás kor fiatal kutatói konferenciájának előadásai. Simontornya 2001, szept. 3–5. A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 23. (2001), p. 39–45.
- OTTOMÁNYI 1982 OTTOMÁNYI, Katalin: Fragen der spätrömischen eingeglätteten Keramik in Pannonien. In: Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae, Ser. 11. No. 10. Bp., 1982.
- OTTOMÁNYI 1991 OTTOMÁNYI, Katalin: Késő római kerámia a leányfalui őrtoronyból. Studia Comitatus 22. (1991), p. 5–144.
- OTTOMÁNYI 2001 OTTOMÁNYI, Katalin: „Hunkori” sírok a pátyi temetőben. = „Hunnenzeitliche” Gräber im Gräberfeld von Páty. ArchÉrt 126. (2001), p. 35–74.
- PÁRDUCZ 1931 PÁRDUCZ Mihály: A nagy magyar Alföld rómaikori leletei. = Römerzeitliche Funde der grossen ungarischen Alföld. In: Dolgozatok 7. Szeged, 1931. p.74–161; 162–186.
- PÁRDUCZ 1941 PÁRDUCZ Mihály: A szarmatakor emlékei Magyarországon, I. = Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns, I. In: ArchHung 25. Bp., 1941.
- PÁRDUCZ 1944 PÁRDUCZ Mihály: A szarmatakor emlékei Magyarországon II. = Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns II. In: ArchHung 28. Bp., 1944.
- PÁRDUCZ 1950 PÁRDUCZ Mihály: A szarmatakor emlékei Magyarországon III. = Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III. In: ArchHung 30. Bp., 1950.
- PÁRDUCZ 1959 PÁRDUCZ, Mihály: Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. ActaArchHung 11. (1959), p. 309–398.
- PÁRDUCZ 1963 PÁRDUCZ, Mihály: Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn. Studia Archaeologica 1. Bp., 1963.
- PÁRDUCZ-KOREK 1948 PÁRDUCZ Mihály – KOREK József: Germán befolyás a Maros-Tisza-Körös-szög késő szarmata emlékéanyagában. = Les éléments germaniques dans la civilisation sarmatique récente de la région limitée par les fleuves Maros, Tisza et Körös. ArchÉrt 7–9. (1946–1948 [1948]), p. 291–312.
- PATEK 1942 PATEK Erzsébet: A pannoniai fibuláltípusok elterjedése és eredete. = Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen in Pannonien. DissPann 2. No. 19. Bp., 1942.
- PETITJEAN 1995 PETITJEAN, M.: Les peignes en os à l'époque mérovingienne. Évolution depuis l'Antiquité tardive. Antiquités Nationales 27. (1995), p. 145–191.

- PIETA 2002 PIETA, Karl: Neue Erkenntnisse zum Grab von Sikenica-Vel'ký Pesek. Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonaauraum. *SpisyAÚB* 19. (2002), p. 237–245.
- PLINIUS C. Plinii Secundi: *Historia Naturalis XXXIII–XXXVII.* = Idősebb Plinius: *Természetrajz (XXXIII–XXXVII). Az ásványokról és a művészetekről.*
- POPOVIĆ 1987 POPOVIĆ, Vladislav: Die süddanubische Provinzen in der Spätantike vom Ende des 4. bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts. In: *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert.* / Hrsg.: B. Hänsel. *Südosteuropa Jahrbuch* 17. (1987), p. 95–140.
- PROHÁSZKA 2004 PROHÁSZKA Péter: *Az osztrópataki vandál királysír.* Esztergom, 2004.
- PROHÁSZKA 2006 PROHÁSZKA Péter: *Das vandalische Königsgrab von Osztrópataka (Ostrovany, Sk.)* In: *MGAH* 3. Bp., 2006.
- QUAST 2005 QUAST, Dieter: *Völkerwanderungszeitliche Frauengräber aus HIPPO REGIUS (Annaba/Bône) in Algerien.* *JRGZM* 52. (2005), p. 237–315.
- RADNÓTI 1938 RADNÓTI, Aladár: *Die römischen Bronzegefäße von Pannonien.* *DissPann* 2. No. 6. Bp., 1938.
- RAFALOVICS 1986 RAFALOVICS, I. A: *Danceny. Mogilnik černahovskoj kultury III–IV vv. n. e.* Kisinev, 1986.
- RÉGÉSZETI KUTATÁSOK 2006 *Régészeti kutatások másfél millió négyzetméteren. Autópálya és gyorsforgalmi utak építését megelőző régészeti feltárások Pest megyében 2001–2006.* In: *Pest megyei múzeumi Füzetek* 7. Szentendre, 2006.
- RIEGL 1901 RIEGL, Alois: *Die spätrömische Kunstindustrie nach den Funden in Österreich–Ungarn.* Wien, 1901.
- RIHA 1994 RIHA, Emilie: *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst. Die Neufunde seit 1975.* In: *Forschungen in Augst* 18. Augst, 1994.
- RÜTTI 1991 RÜTTI, Beat: *Die römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst.* In: *Forschungen in Augst* 13. Augst, 1991.
- SCHMAUDER 2002 SCHMAUDER, Michael: *Oberschichtgräber und Verwahrfunde in Südosteuropa im 4. und 5. Jahrhundert. Zum Verhältnis zwischen den spätantiken Reich und der barbarischen Oberschicht aufgrund der archäologischen Quellen. 1–2.* In: *Archaeologia Romanica* 3. Bukarest, 2002.
- SELLYE 1939 SELLYE Ibolya: *Császárkori emailmunkák Pannoniából.* = *Les bronzes émaillés de la Pannonie romaine.* *DissPann Ser. 2. Fasc. 8.* Bp., 1939.
- SOMOGYI 1982 SOMOGYI Péter: *A kárpát-medencei sarlós temetkezési szokás eredete.* = *Ursprung des Bastattungsbrauches mit Sichel im Karpathenbecken.* *ArchÉrt* 109. (1982), p. 191–200.
- SZIMONOVICS 1979 SZIMONOVICS, Eduard: *Koblevszkij i ranževskij mogil'niki okolo g. Odessi.* In: *Mogil'niki černahovskoj kultury.* Moskva, 1979. p. 63–111.
- SZÓKE 1996 SZÓKE Béla Miklós: *Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Kilimán–Felső major, Kom. Zala (SW–Ungarn).* *Antaeus* 23, 29–59.
- TARI 1994 TARI Edit: *Korai szarmata sír Újszilváson. Early Sarmatian Grave from Újszilvás.* In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára.* Szeged, 1994. p. 259–261.
- TEJRAL 1982 TEJRAL, Jaroslav: *Morava na sklonku antiky.* Praha, 1982.
- TEJRAL 1988 TEJRAL, Jaroslav: *Zur Chronologie der frühen Völkerwanderungszeit im mittleren Donaauraum.* *ArchA* 72. (1988), p. 223–304.
- TEJRAL 1999 TEJRAL, Jaroslav: *Archäologisch–kulturelle Entwicklung im norddanubischen Raum am Ende der Spätkaiserzeit und am Anfang der Völkerwanderungszeit. L'Occident romain et l'Europe centrale au debut de l'époque des Grande Migrations.* / Hrsg. J. Tejral–Ch. Pilet–M. Kazanski (dir.) *SpisyAÚB.* Brno, 1999. p. 205–271.

- TEJRAL 1999a Tejral, Jaroslav: Die spätantiken militärischen Eliten beiderseits der norisch-pannonischen Grenze aus der Sicht der Grabfunde. Germanen beiderseits des spätantiken Limes. / Hrsg. Von Th. Fischer – G. Precht – J. Tejral. SpisyAÚB. Brno, 1999. p. 217–292.
- TEMPELMANN–MAĆZYŃSKA 1985 TEMPELMANN–MAĆZYŃSKA, Magdalena: Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum. RGF 43. Mainz, 1985.
- TOMKA 1972 TOMKA Péter: Adatok a Kisalföld avar kori népeességének temetkezési szokásaihoz. Kés a sírban. = Beiträge zu den Bestattungsarten der Bevölkerung von Kisalföld in der Awarenzeit. Messer im Grab. Arrabona 14. (1972), p. 27–75.
- TOMKA 2001 TOMKA Péter: Az árpási 5. századi sír. = The Grave of Árpás from the 5th century. Arrabona 39. (2001), p. 161–181.
- TOPÁL 2003 TOPÁL, Judit: Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery (Bécsi Road) 1. Bp., 1993.
- VADAY 1984 H. VADAY, Andrea: Das Gräberfeld der Jazyges Metanastae in Mezőcsát–Hörcsögös. MittArchInst 12–13. (1982–1983. [1984]), p. 167–188.
- VADAY 1988–89 H. VADAY, Andrea Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums. Anteaus 17–18. (1989)
- VADAY 2003 VADAY, Andrea: Cloisonné brooches in the Sarmatian Barbaricum in the Carpathian basin. ActaArchHung 54. (2003), p. 315–421.
- VADAY–SZÓKE 1983 H. VADAY Andrea – SZÓKE Béla Miklós: Szarmata temető és gepida sír Endrőd–Szujókeresztén. = Sarmatischen Gräberfeld und gepidisches Grab in Endrőd–Szujókereszt. CommArchHung (1983), p. 79–132.
- VADAY–DOMBORÓCZKY 2001 H. VADAY Andrea – DOMBORÓCZKY László: Mezőszemere, Kismari-fenék. Spätkaiser–frühvölkerwanderungszeitliches Gräberfeldsdetail. = Mezőszemere–Kismari-fenék. Késő-császárkori-, kora népvándorláskori temetőrészlet. Agria 37. (2001), p. 5–206.
- DIE VANDALEN Die Vandalen. Die Könige. Die Eliten. Die Krieger. Die Handwerker. Ausstellung im Weserrenaissance Schloss Bevern. Nordstemmen, 2003.
- VINOKUR 1979 VINOKUR, I. SZ: Ružičanski mogil'nik. In: Mogil'niki černahovskoj kultury. Moskva, 1979. p.112–141.
- VIRÁG 2002 M. VIRÁG, Zsuzsanna: Data on the middle Copper Age archaeological topography of Budapest environs (sites of the Ludanice Culture). Adatok Budapest középső rézkorának topográfiájához (A Ludanice kultúra lelőhelyei). BudRég 36. (2002), p. 3–113.
- VÖRÖS 1981 VÖRÖS Gabriella: Adatok a szarmatakori női viselethez. = Angaben zur sarmatenzeitlichen Frauentracht. CommArchHung (1981), p. 121–135.
- VÖRÖS 1986 VÖRÖS Gabriella: Hunnori leletek a szeged–szőregi homokbányából. = Funde der Hunnenzeit aus der Sandgrube von Szeged–Szőreg. MFMÉ (1986), p. 15–30.
- VÖRÖS 1996 VÖRÖS Gabriella: Temetkezési szokások és viselet egy dél-alföldi szarmata temetőben (Szeged–Tápé). = Bestattungssitten und Trachten eines sarmatischen Gräberfeldes in der Südlichen Tiefebene (Szeged–Tápé). MFMÉ – Stud Arch 2. (1996), p. 111–176.
- VÖRÖS 2003 VÖRÖS Gabriella: A ruhák aljának gyöngyözése a Madaras–Halmok szarmata temető sírjaiban (Statistika–tipológia). = Der perlenverzierte Saum von Bekleidungsstücken in der Gräbern des sarmatischen Gräberfeldes Madaras–Halmok (Statistik–Typologie). MFMÉ–StudArch 9. (2003), p. 145–150.

- VÖRÖS 2006 VÖRÖS Gabriella: Az alföldi jazigok hagyatékának kronológiai problémái. In: Múzeumi kutatások Csongrád megyében 2005. / Szerk.: Tóth I. Szeged, 2006. p. 21-29.
- WERNER 1956 WERNER, Joachim: Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. In: Bayerische Akademie der Wissenschaften, N. F. 38 A., München, 1956.
- ZASETSKAYA 1979 ZASETSKAYA, Irina Petrovna: Bosporskie sklepy gunnskoj epohi kak hronologičeskij etalon dlja datirovki pamjatnikov Vostočnoevropeiskih stepej. KSIA 158. (1979), p. 5-17.
- ZASETSKAYA 1994 ZASETSKAYA, Irina Petrovna: Kultura kočevnikov južnorusskikh stepej v gunnskuju epohu (konec IV-V vv.) = Nomadic culture of the South Russian steppelands: the end of the fourth and the fifth centuries A.D. Sankt-Peterburg, 1994.
- ZOLTAI 1941 ZOLTAI, Lajos: Die Hügelgräber der römischen Kaiserzeit in Hortobágy. In: Laureae Aquincenses - Aquincumi babérágak 2. DissPann Ser. 2. No. 11. (1941), p. 269-308, 326-342.
- ZSIDI 1987 ZSIDI Paula: A Budapest XI. kerületi Gazdagréten feltárt 4-5. századi temető. = Das auf dem Gazdagrét (Budapest XI. Bez.) freigelegte Gräberfeld aus dem 4-5. Jahrhundert. CommArchHung (1987), p. 45-72.

GRABFUNDE AUS DER FRÜHEN VÖLKERWANDERUNGSZEIT
IM GEBIET VON BUDAPEST

Die archäologische Hinterlassenschaft der Bewohner des Budaer und Pester Donaufers im 5. Jahrhundert ist wenig bekannt. Nach unseren heutigen Kenntnissen bewohnte ein kleiner Überrest der spätrömischen Bevölkerung weiter die früheren Wohnstätten in Aquincum und seiner weiteren Umgebung; die neuen Ansiedler bestatteten auf der Pester Seite im Tal des Rákospatak (Rákos-Bach), auf der Budaer Seite auf dem Gebiet der römischen *canabae* und in der Nähe des Donaufers. Die geringe Anzahl von frühvölkerwanderungszeitlichen Fundkomplexen läßt die detaillierte Publizierung der bisher nur durch Erwähnungen bekannten drei Gräber als begründet erscheinen.

1. X. KERESZTÚRI ÚT 162, NORDUFER DES RÁKOS-BACHES

Im März 1969 wurden nördlich von der Keresztúri út, bei der Vertiefung des provisorischen Bettes des Rákos-Baches, in ca. 60 cm Tiefe Menschenknochen gefunden (Abb. 1.3, FO 1). Bei der Auffindung lagen nur Becken und Unterschenkelknochen *in situ*; die Knochen des Oberkörpers und der Schädel waren mit dem lockeren Sand der Uferböschung herabgefallen. Im Sand auf der Sohle des Bettes stießen die Berichtstatter auf den intakten Schädel und einen Tonkrug mit abgebrochenem Henkel. Sie legten die in der Uferböschung *in situ* in S-N-Richtung liegenden Unterschenkel frei, bei denen sich allerdings keine Beigaben mehr befanden. Auf dem Grund des Bettes sammelten sie auch die übrigen Knochen des Oberkörpers ein. In der Nähe der Halswirbel gelang ihnen, einen intakten Goldtorques mit Halbmondanhänger zu finden. Im herabgefallenen Ufersand lag unweit des Torques auch eine stark oxydierte Lunula-Bronzefibel mit zerbrochener Nadelkonstruktion. Die Berichtstatter übergaben die Funde dem Budapester Historischen Museum und die Menschenknochen dem Archäologischen Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften zur Untersuchung. Gemäß der anthropologischen Bestimmung hatte man in dem Grab einen etwa 20–25 Jahre alten Mann bestattet.

Während meiner Ortsbegehung untersuchte ich die etwa 4 m hohe Nord- und Südböschung des provisorischen Bachbettes gründlich. Unter der 20–25 cm dicken oberen Humusschicht zog sich eine reine Flußsandschicht hin, in der ich keine weitere Eingrabung entdecken konnte. Die Kanalisationswerke ließen im Laufe des April in der

Umgebung des Grabes beide Seiten des Bachbettes maschinell abhobeln. Auch bei diesen Erdarbeiten war ich anwesend. In der Umgebung des Grabes mit Goldschmuckbeigabe fand sich auf den den Bachlauf einfassenden Sanddünen im Umfeld von 200–250 m keine Bestattung oder sonstige archäologische Erscheinung.

BESCHREIBUNG UND ANALYSE DER FUNDE

Goldtorques. Viereckiger Querschnitt, aus tordiertem Draht, mit Schlaufen- und Hakenverschluß. Der Drahtabschnitt vor dem Verschlußteil war rund gehämmert. In der Mitte des Torques hing ein hufeisenförmiger, goldgegossener Anhänger mit halbrunden Enden. Die gerillte Anhängöse war gebogen an den Anhänger angelötet. Die Farbe des Goldes von Torques und Anhänger stimmt überein, Abnutzungsspuren waren an beiden nicht zu erkennen. Dm: 14,5 cm. Draht-Dm: 0,2 cm. Anhänger-Dm: 1,8 cm. Gewicht zusammen mit Anhänger: 13,37 g (Abb. 1.1, 1a; Abb. 2.1).

Lunula-Bronzefibel. Gegossene, flache lunula- oder peltaförmige Scheibe, an den Enden in Doppelzacken gespalten, weitere Zacken am Gipfel der Wölbung. Auf der Vorderseite der Fibel konnten bei der Auffindung noch Teile des Silberblechbelages beobachtet werden, die bei der Restaurierung vernichtet wurden. In der Mitte des Bleches ist die 1 mm vertiefte Stelle einer runden Email- oder Steineinlage zu erkennen, mit einem Befestigungsloch in der Mitte. Den Rand der runden Einlage umgibt eine schwach sichtbare punzierte Punktreihe. Auf der Rückseite sind vom Federhalterblech und dem Nadelblech nur abgebrochene und abgenutzte Stümpfe erhalten. Dm: 4 cm (Abb. 1.2; Abb. 2.2–2a).

Tonkrug. Dunkelgrau, geglättete Oberfläche, scheidengedreht. Rand trichterförmig nach außen gebogen. Rand an zwei Stellen etwas eingedrückt, um das Ausgießen der Flüssigkeit zu erleichtern. Auf dem Hals eine plastische Rippe, unter der das Bandhenkelfragment ansetzt. Der Henkel weist einen alten Bruch auf. Am Hals und auf dem oberen Drittel längs eingeglättete Linienzier. Oberfläche stark abgenutzt, oberste Schicht an mehreren Stellen abgelöst, besonders links vom unteren Henkelansatz. H: 17 cm. Rand-Dm: 6,8 cm. Boden-Dm: 6 cm (Abb. 3.1a–f).

Da die Zusammengehörigkeit der Funde chronologisch problematisch ist, muß erwogen werden, ob sie wirklich zu einem Grab gehörten.

Tatsache ist, daß in der herabgebrochenen Sandböschung des provisorischen Bachbettes im März 1969 nur ein einziges Skelett gefunden wurde; andere Bestattungen konnten weder in der Sandböschung noch in dem maschinell abgehobelten Gelände gefunden werden. Die Zusammengehörigkeit von Torques und Hufeisenanhänger wäre schwer zu bezweifeln. Der intakte Tonkrug wird aller Wahrscheinlichkeit nach in der Umgebung des Schädels oder Oberkörpers gestanden haben. Die Lunulafibel befand sich vermutlich auf dem Oberkörper oder in der Beckengegend.

Formparallelen des Torquesanhängers, des Halbmond/Hufeisenanhängers (Abb. 1.1a) finden sich im frühesten, d. h. dem ins 1. Jahrhundert n. Chr. datierten sarmatischen „Fundhorizont“. Die historischen und archäologischen Angaben und die Forschungsgeschichte der Einwanderung der Sarmaten haben jüngst Eszter Istvánovits und Valéria Kulcsár detailliert zusammengefaßt. Den frühesten Teil des sarmatischen Fundmaterials macht der Goldschmuck der Frauengräber aus, die auflagenverzierten Ohringe, Lunulaanhänger, Goldblechflitter, Gold- und Karneolperlen und Torques. Die Autorinnen weisen deutlich auf die Schwierigkeiten der Interpretation des „Goldhorizonts“ hin: Die Vorbilder der Gegenstandstypen finden sich weder in der östlichen Steppe noch im Pontusgebiet, der Fundhorizont besteht nur aus Frauengräbern, ist auf einen relativ engen chronologischen Rahmen beschränkt, weist auf zahlenmäßig kleine Bevölkerung hin, hat keine Fortsetzung usw. Zur Lösung dieser Widersprüche bieten sich mehrere Erklärungen an, unter ihnen die Unfaßbarkeit der frühen Hinterlassenschaft nomadisierender Völker und die - im übrigen sehr wahrscheinliche - Hypothese, daß die Sarmaten anfangs nur mit ihren Kampfformationen, den Söldnertruppen, im Karpatenbecken auftauchten. Eszter Istvánovits und Valéria Kulcsár erkennen zugleich die Fehlerquellen der Absonderung des Fundhorizontes, den im übrigen auch Mihály Kóhegyi als „von niedrigem Bewertungsgrad“ qualifizierte: 1. Die allgemeine Beraubtheit der sarmatenzeitlichen Gräberfelder erstreckt sich nicht auf diesen Kreis. Offensichtlich sähe die Repräsentation der Edelmetallgegenstände anders aus, wenn wir den originalen Beigabenbestand der übrigen Gräberfelder kennen würden. 2. Im Zusammenhang mit dem Goldtorques aus Grab 140 vom Fundort 161 von Nyíregyháza-Felsősimba besteht die Möglichkeit, daß die Datierung der

Gegenstandstypen streng innerhalb des 1. Jahrhunderts wahrscheinlich weiter ausgedehnt werden muß.

Die Lunulaanhänger wurden vor allem im Gebiet zwischen Donau und Theiß, als Streufunde an der oberen und mittlen Theiß sowie am Südufer der Körös gefunden. Der letzten Zusammenstellung von Istvánovits-Kulcsár zufolge sind Goldanhänger bisher von 17 Fundorten bekannt: 1. Gyulavarsánd-Laposhalom; 2. Gegend von Csongrád und Szentes; 3. Dunakeszi-Székesdűlő; 4. Gegend von Eger (?); 5. Füzesabony-Kastély-dűlő Grab 150; 6. Kecel-Csukástó; 7. Kelebia-Vermesjárás; 8. Kiskörös-Vágóhídi dűlő, Seregélyes Grab 7 und 17; 9. Kiskunfélegyháza-Kecskeméti út; 10. Kiskunmajsa-Kuklász Jenő földje; 11. Mezőcsát-Hörösögös Grab 56; 12. Gegend von Monor; 13. Nagykőrös-Marsó tanya; 14. Örvény-Seres Zsigmond szőlője; 15. Szeged-Csongrádi út Grab 24; 16. Tápiószéle-Szumrák; 17. Tenk-Homokbánya.

Die angeführten Stücke gehören zum verbreitetsten Typ der aus dem Sarmatengebiet bekannten Goldblech-Halbmondanhänger, von dem Mihály Kóhegyi sechs Varianten unterschieden hat. Charakteristisch für sie sind die in der Mitte hervorstehende gepreßte Rippenzier und die runde Zellenglaseinlage an beiden Enden. Häufig ist die omegaförmige oder dreieckige, blaue oder schwarze, mit Zellenwand eingefasste Glaseinlage unter der Aufhängeöse, im Inneren des Halbmondes. Die Formähnlichkeit der Exemplare aus der Tiefebene ist so groß, daß Eszter Istvánovits und Valéria Kulcsár neben der Anerkennung der Herkunft der Schmuckform aus dem Schwarzmeergebiet mit Recht die Möglichkeit einer lokalen Herstellung der hufeisenförmigen Anhänger erwogen.

Der Anhänger mit 1,8 cm Dm aus dem Grab am Rákos-Bach unterscheidet sich hinsichtlich der Herstellungstechnik von den sarmatenzeitlichen Anhängern. Während diese - mit Ausnahme des einzigen, zeitlich fraglichen Exemplars aus dem Kom. Csongrád - aus gepreßtem Blech bestehen, ist der Anhänger vom Rákos-Bach gegossen. Ein wichtiger Unterschied ist, daß die Halbkugeln an den Spitzen unseres Halbmondanhängers nicht mit Glaseinlagen ausgefüllt, sondern Teile des Gußstückes sind. Die Form der zelleneingefassten Glasstücke wurde bei dem Exemplar am Rákos-Bach in den Gußmodel einbezogen.

Bereits Mihály Kóhegyi hatte darauf hingewiesen, daß die Variante der im Wachsaußschmelzverfahren hergestellten Halbmondanhänger mit Kugelenden in der Tracht der Bewohner griechischer Schwarz-

meersiedlungen aufgetaucht sei. Eines dieser Beispiele ist der goldene Hufeisenanhänger in einem beraubten Grab des Kurgangräberfeldes aus dem 3.-2. Jahrhundert v. Chr. von Petuchovka, dessen gekerbte Aufhängeöse eine kleine Rosette ziert. In Pannonien trugen die eingeborenen Kelten-Eraviskerfrauen, wie dies der Darstellung eines Aquincumer Grabsteins zu entnehmen ist, um den Hals Halbmondanhänger am Band. Auf den Bezug der römischen Lunula zu orientalischen Kulturen weist der an einer geflochtenen goldenen Halskette getragene Anhänger in der Hamilton-Sammlung hin, dessen Aufhängeöse mit dem Attribut des ägyptischen Frühlingsgottes Horus, mit der Uraeus-Schlange geschmückt wurde. Zwischen die Kugelenden anderer Goldlunulen wurden vieleckige Perlen mit geschliffenen Ecken eingepaßt. Der Halbmond mit Kugelenden als astrales Symbol kommt auf römischen Grabsteinen Pannoniens vor allem im NO-Teil der Provinz auf Grabstelen vor, auf denen die Toten nach Feststellung von András Mócsy noch lokale (nicht lateinische) Namen tragen.

Das Symbol der Göttin Selene-Luna, das Halbmondamulett, findet sich seit dem 1. Jahrhundert im Material römischer Gräberfelder. Eine römische Parallele (Silberanhänger von Kempten Grab 278, zwischen den Lunulabögen Glaseinlage in Phallusform) der sarmatischen Anhänger mit Kugelenden, ergänzt durch dreieckige oder tropfenförmige Zusätze, steht unzweifelbar mit dem Fruchtbarkeitskult in Beziehung. Diese spezielle Form der Lunulaanhänger erscheint in Pannonien zwischen frühkaiserzeitlichen Funden. Aus dem spätrömischen Gräberfeld von Szentendre wurde zusammen mit einer nor-pannonischen Flügelfibel eine granulatverzierte Silberlunula mit gefurchter Aufhängeöse und Kugelenden veröffentlicht. Alán Kralovánszky stellte in seiner Studie über die Halbmondanhänger des 10.-11. Jahrhunderts fest, daß die apotropäischen und glückbringenden Anhänger bei den Ackerbauervölkern zur Tracht der Frauen und Kinder gehörten, von der Urzeit bis ins Mittelalter. Die Beliebtheit der Lunulaanhänger ließ auch in der spätrömisch-frühvölkerwanderungszeitlichen Periode nicht nach.

Die Sarmaten konnten die Lunulaamulette mit Kugelenden bei den Griechen im Schwarzmeergebiet, den Alanen im Vorkaukasus oder den pannonischen eingeborenen Eraviskern kennengelernt und übernommen haben. Die Herstellung der lokalen Variante der kleinen Anhänger verlangte keine komplizierte Technik; die pannonischen Werkstätten konnten sie ebenso

herstellen wie die sarmatischen Metallhandwerker in der Tiefebene. Der Goldanhänger des Grabes am Rákos-Bach ist, wenn man die Zusammengehörigkeit der Fundstücke des Grabes akzeptiert, ein Exemplar aus der spätesten Periode der Lunulaanhänger mit Kugelenden, der Periode D₁ der Völkerwanderungszeit. Da weder am Torques noch am Anhänger Gebrauchsspuren zu erkennen sind, können sie nicht als die am frühesten gefertigten Gegenstände des Grabkomplexes gelten.

Aufgrund der Forschungen von Mihály Párducz, Mihály Kóhegyi und Andrea Vaday wird heute akzeptiert, daß die goldenen Exemplare der tordierten Torques typische Schmuckstücke der frühen Sarmatenzeit sind. Die bisher bekannten Exemplare der sarmatischen Goldtorques wurden durch zwei ineinander gefügte Haken geschlossen. Der Sammlung von Eszter Istvánovits und Valéria Kulcsár gemäß kamen aus der ungarischen Tiefebene in acht Fällen Goldtorques in Museumssammlungen. 1. Budapest-Káposztásmegyér (Gewicht: 13,18 g); 2. Dunavecse; 3. Füzesabony-Kettőshalom Grab 1; 4. Mezőcsát-Höröcsögös Grab 63; 5. Nyíregyháza-Felsősim, Gyebrástanya; 6. Szank-Móricgát (Gewicht: 19,5 g); 7. Törökszentmiklós-Surján-Újtelep Grab 54; 8. Újszilvás-Gólyajárás Grab 1.

Die aus den Publikationen bekannten sieben tordierten Exemplare werden durch an beiden Enden umgebogene Haken geschlossen. Die unter authentischen Umständen gefundenen Goldtorques gehörten in zwei Fällen zur Frauen- (Mezőcsát-Höröcsögös Grab 63 und Szank-Móricgát) und in einem Falle zur Männertracht (Újszilvás-Gólyajárás); um letzteres kann es sich auch bei dem Grab am Rákos-Bach handeln. Das Tragen der Goldtorques kann also bei beiden Geschlechtern beobachtet werden, obwohl der Anteil sich wohl zugunsten der Männer verschieben kann.

Die räumlich nächstliegende Parallele des Goldtorques am Nordufer des Rákos-Baches (*Abb. 2.1*) ist aus dem Nordteil der Pester Gemarkung, aus Káposztásmegyér bekannt. Über die Fundzusammenhänge des als Streufund ins Ungarische Nationalmuseum gelangten Torques ist nichts Sicheres bekannt. Der Schlaufen-Haken-Verschluß wurde nach der Feststellung von Andrea Vaday und Eszter Istvánovits bei den sarmatischen Ohrringen seit der Mitte des 2. Jahrhunderts verwendet. Die Obergrenze der Verwendung der mit Schlaufe und Haken geschlossenen Ohrringe ist das 5. Jahrhundert, wie dies Gabriella Vörös z. B. mit dem Fundkomplex im Grab von Szeged-Szőreg-Homokbánya belegte. Nicht wahrscheinlich

ist, daß die Schlaufen-Haken-Konstruktion ausschließlich bei den Torques aus Buntmetall und den kleineren Ohrringen verwendet wurde. Der Zweihakenverschluß benötigt einfach einen kürzeren Draht; Diese Art, die Goldtorques zu schließen, wird vermutlich durch Materialeinsparung erklärt.

Die Analogien der Torques-Anhänger-Kombination im Grab am Rákos-Bach finden sich in einem sehr großen Gebiet und vertreten mehrere Jahrhunderte. Eine Richtung der Verbreitung führt in Richtung des römischen Schmuckes, in dem Torques mit Halbmondanhänger oder Bulle in der Männer- und Frauentracht gleichermaßen vorkommen. In der Castellani-Sammlung hängt an einem mit zwei Schlaufen geschlossenen tordierten Goldtorques eine runde Bulle. Bei den Germanen hatte das Tragen des Torques eine besondere Bedeutung. Goldtorques und goldene Armreife sind die Würdezeichen in barbarischen Königsgräbern des 3.-5. Jahrhunderts (Hassleben, Céke, Osztrópataka, Sackrau, Pietroasa usw.). Wie Michael Schmauder in seiner detaillierten Zusammenfassung nachwies, kann das Tragen des Torques in spätantiker Zeit, im römischen Milieu, amtliche rangbezeichnende Funktion gehabt haben, mit bestimmendem militärischen Charakter.

Die andere Richtung der Torques-Lunula-Schmuckzusammensetzung führt nach Osten in das nördliche und östliche Küstengebiet des Schwarzen Meeres. Die alanischen Aristokraten des Kuban'-Gebietes trugen Halsschmuck aus glattem Golddraht mit Schlaufen-Haken-Verschluß schon im 1.-2. Jahrhundert. In den Katakomben von Kertsch wurden am Ende des 4. Jahrhunderts bis in die ersten Jahrzehnte des 5. Jahrhunderts die Mitglieder der lokalen Aristokratie mit ihrem Schmuck versehen bestattet: mit Diademen, goldblechüberzogenen Fibeln, Goldtorques mit Schlaufen-Haken-Verschluß. Kleine tordierte goldene Halsringe mit 8,5-11,1 cm Dm lagen in den Kindergräbern der Kertscher Katakomben. Die in die Kölner Diergardt-Sammlung gelangten tordierten Goldtorques mit Schlaufen-Haken-Verschluß hat Inciser Gürçay Damm aufgrund der Kertscher Parallelen in die erste Hälfte des 5. Jahrhunderts datiert. Es verdient Erwähnung, daß bei den südrussischen Goldtorques ebensowenig Spuren des Gebrauchs zu erkennen sind wie bei dem Exemplar am Rákos-Bach. Aus dem Fehlen von Abnutzungsspuren kann darauf geschlossen werden, daß die Goldgegenstände unmittelbar vor der Bestattung hergestellt worden waren.

Von der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts, von der Hunnenzeit an wurde der massive, schwere Goldtorques zu einem wichtigen Bestandteil der Männertracht. Michael Schmauders Zusammenfassung gemäß hat den Torques als Rangbezeichnungsschmuck die hunnische militärische Führungsschicht im Karpatenbecken vom spätantiken Heer übernommen. Die Goldtorques junger Knaben werden vererbte Rangsymbole gewesen sein. Einen glatten Goldtorques mit Schlaufen-Haken-Verschluß trug der etwa 10 jährige Junge von Keszthely-Téglagyár. Allerdings hat sein Goldschmuck mehr als das sechsfache Gewicht des Torques am Rákos-Bach.

Der Typ der Lunulafibel vom Rákos-Bach (*Abb. 2.2-2a*) war nach den summierenden Arbeiten von Iboyla Sellye und Erzsébet Patek in den römischen Siedlungen an Donau (Carnuntum, Brigetio, Intercisa, Gradise, Novi Banovci) und Drau (Poetovio und Siscia) verbreitet. Am Oberrhein mag diese Fibelform besonders beliebt gewesen sein. Emilie Riha veröffentlichte eine ganze Serie ähnlicher Fibeln aus Augst und Kaiseraugst, die größtenteils den Schichtenangaben gemäß in die Zeit vom Ende des 1. bis zur 2. Hälfte des 2. Jahrhunderts zu datieren sind. Aufgrund der Begleitfunde ist bloß bei zwei Exemplaren damit zu rechnen, daß sie am Ende des 4. Jahrhunderts in die Erde gelangten. Aus dem Sarmatengebiet kenne ich keine Lunulafibel mit Email. Möglicherweise hat der junge Mann vom Rákos-Bach die alte Bronzefibel mit unbrauchbarer Nadelkonstruktion sekundär verwendet, als Gürtelbeschlag.

Die Gefäßbeigabe des Grabes am Rákos-Bach gehört zu den spätrömischen Krügen mit eingeglättetem Hals (*Abb. 3*). Mit seinem feinen Material, seiner guten Bearbeitung auf der Töpferscheibe, seiner dunklen, geglätteten Oberfläche sowie dem etwas eingedrückten Rand, kurzen Hals und hohen Fuß stellt dieser Krug in seiner Gruppe eine neue Variante dar. Die Krugform tauchte in Pannonien in der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts auf (Ottományi Typ 9). Ihre Verwendung wurde schnell international und verbreitete sich in der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts auch im Karpatenbecken. Nach Katalin Ottományis Feststellung stellen das Ende des Krugtyps mit trichterförmigem Rand und eingeglättetem Hals die Krüge des Murga-Typs in Einzelgräbern des 5. Jahrhunderts dar (*Abb. 4.2*). Der Krug im Grab am Rákos-Bach ist eine Variante der sog. „Föderatenkeramik“, deren Exemplare im spätsuebischen Siedlungsgebiet sowie am norischen und pannonischen Donaulimes von

Jaroslav Tejral gesammelt wurden. Ähnlich geformte, wenn auch größere Krüge wurden in Gräbern des 5. Jahrhunderts nördlich der Donau, am Unterlauf der Garam/Gran und an der Tarna gefunden. Die Beigabe im Grab des bewaffneten Mannes von Tarnaméra-Urak dülője ist das am schönsten bearbeitete, streifenverzierte Exemplar der Krüge Typ Murga mit geglätteter Oberfläche (Abb. 4.4). Auf der Csepel-Insel wurde ein weiterer, indirekt auf die hunnenzeitlichen Führer dieses Raumes verweisender Gegenstand freigelegt. Im Frauengrab 195 des awarenzeitlichen Gräberfeldes von Háros wurde ein großer scheibengedrehter Krug Typ Murga mit Einglättverzierung an Hals und Bauch gefunden. Der Krug kann ursprünglich die Gefäßbeigabe einer ranghohen hunnenzeitlichen Person gewesen sein (Abb. 4.3), die von Awaren gefunden (Grabberaubung?) und vielleicht auch in Gebrauch genommen wurde (die unter dem Rand eingeritzten Kerbschriftzeichen können sowohl vom hunnischen als auch vom awarischen Besitzer stammen), dann wieder in die Erde kam, diesmal als Gefäß für das awarische Trankopfer. Bei den Awaren von Csepel-Háros sind im übrigen auch schon früher antike Gegenstände aufgetaucht, so befanden sich in den Taschen römische Bronzegegenstände und neuerdings eine bronzezeitliche Bronzekopfnadel im Beinbehälter (die offensichtlich auch benutzt wurde).

Die Krüge in hunnenzeitlichen Gräbern mit Waffen sind höher als der Krug vom Rákos-Bach, haben einen weiteren Mund und längeren Hals, ihr Boden ist gerade abgeschnitten oder leicht gegliedert, die Oberfläche meist unglättet. Es ist gewiß kein Zufall, sondern spricht für die Zugehörigkeit des Kruges vom Rákos-Bach zur vorigen Gruppe, daß seine Größe und Oberflächenbearbeitung am ehesten dem geglätteten Exemplar in einem Männergrab von Arrabona mit künstlich deformiertem Schädel, aber ohne Waffen ähnelt (Abb. 4.1). Der Zeitpunkt, an dem die Grabbeigaben des Mannes vom Rákos-Bach in die Erde kamen, wird von der Herstellungszeit des spätesten Gegenstandes, des Tonkruges, bestimmt. Die Bestattung des jungen Mannes mit Goldtorques ist in die Periode vor der Hunnenbesetzung der Provinz, in die Jahrzehnte um die Wende 4./5. Jahrhundert zu datieren.

2. XVI. SASHALOM, ZALAVÁR UTCA 7

Am 3. Mai 1988 stieß der Eigentümer des Grundstückes Zalavár u. 7, István Szűcs, beim Graben einer Kalkgrube auf Menschenknochen.

Nach dem Finden der Fußknochen meldete er die Grabentdeckung dem Museum. Die Freilegung – mit Hilfe des Grundstücksinhabers – führte ich im Laufe der Augenscheinnahme noch an demselben Tag durch. Das Skelett lag in der Mitte des Grundstückes, neben dem in N-S-Richtung verlaufenden Wasser- und Gasleitungsgraben (Abb. 5.1–2). Dank der Freundlichkeit des Eigentümers wurde im unbebauten südöstlichen Grundstücksteil im Mai–Juni 1988 die Untersuchung der Grabumgebung möglich, die aber ergebnislos blieb. Wir fanden auch keine weitere Bestattung in den Nachbargrundstücken Hrsz. 100040 und 100035 (Abb. 5.1).

BESCHREIBUNG DES GRABES UND DER FUNDE

Frau, 45–50jährig. T: 96 cm. O: SO–NW (8–40). *Skelett*–L: 165 cm. Gestrecktes Skelett in gutem Zustand (vgl. Appendix 2. Schädel: Abb. 11.1a–b). Außer den vom Finder mobilisierten Fußknochen lagen die Knochen des Skeletts in anatomischer Ordnung; das mobilisierte rechte Schlüsselbein kann jedoch auf eine Störung verweisen (Abb. 6.1–3).

1. Hinter dem Schädel auf die Seite gekipptes, auf der Handscheibe gedrehtes, aus kieselhaltigem Material schwarz gebranntes, dickwandiges *Tongefäß* mit geglätteter Oberfläche. H: 14,2 cm. Rand-Dm.: 6,6 cm. Boden-Dm: 6,2 cm (Abb. 8.6; Abb. 9.6).

2. Unter dem rechten Schlüsselbein zwei etwas schräg liegende Stücke eines einschneidigen Eisenmessers mit dem Griff in Richtung Schädel. Im Grab gemessene L: 12,5 cm (Abb. 8.5; Abb. 9.7).

3. Neben dem Messer, an der rechten Seite des Unterkiefers, dünner *Bronzering*. Dm: 1,9 cm (Abb. 8.1; Abb. 9.2).

4. An der linken Seite des Unterkiefers zwischen zwei Perlen gegossener, geschlossener flacher *Bronzering*. Dm: 1,8 cm (Abb. 8.2; Abb. 9.3).

5. Auf beiden Seiten des Unterkiefers, an den Halswirbeln und auf den Rippen bis ans Ende der untersten Rippen Perlenkette aus *Bernstein*-, *Karneol*- und *Glasperlen*. 35 St. Bernsteinperlen, 25 St. gerundete weinrote Karneolperlen, 8 St. weiße und durchscheinend grüne, gerippte Glasperlen, 2 St. db kugelförmigedurchscheinend farblose Glasperlen, 1 St. gestaucht kugelförmige gelbe Glasperle. Die Perlen wurden von der Restauratorin Ágnes Hunyady in der im Grab beobachteten Reihenfolge aufgefädelt (insgesamt 71 St.) (Abb. 7.1; Abb. 9.1).

6. Außen am linken Oberarm *eiserne Häkelnadel* mit rundem Querschnitt und umgebogenem Ende. Das Ende zum Griff hin ist spitz. L: 2,6 cm (Abb. 8.3; Abb. 9.4).

7. Außen an den linken Unterarmknochen doppelkonischer *Spinnwirtel aus Ton*, grau mit schwarzen Flecken, eine Seite flach, die andere steil. Am verbreiterten Rand der flachen Seite umlaufende eingeläutete Linienverzierung. Dm: 3,2 cm. H: 2 cm (*Abb. 8.4; Abb. 9.5*).

BESTATTUNGSBRAUCH

Die Orientierung des Grabes, SO-NW, ist eine seltenere Variante als die in der Sarmatenzeit häufigste SW-NO-Richtung der S-N-Orientierung. Die Orientierung des Grabes in der Zalavár utca ähnelt der SO-NW-Orientierung des großen Teils des „A“-Gräberfeldes von Tápé-Malajdok; derartig gerichtete Bestattungen machen fast die Hälfte des Gräberfeldes aus, 43,4%. Der Mann mit Schwert und Lanze im hunnenzeitlichen Grab 13 im Gräberfeld von Alattyán wurde in SO-NW-Richtung bestattet. Die Richtung des Grabes in der Zalavár utca stimmt mit der Orientierung des Grabes von Mezökövesd-Mocsolyás einer mit in die letzte Periode der Hunnenzeit, ins mittlere Drittel des 5. Jahrhunderts datierten Blechfibeln bestatteten Frau überein.

DIE FUNDE

Das enghalsige Gefäß des Grabes in der Zalavár utca enthielt gewiß ein Getränk (*Abb. 8.6; Abb. 9.6*). Die Gefäße zur Lagerung und zum Verzehr von Getränken, die Ton- und Glaskrüge, die Becher machen im Fundmaterial der provinziellen Gräberfelder in spätrömischer Zeit die Mehrheit der Keramik aus. Wahrscheinlich dieselbe Tendenz kommt auch in der Keramik des Barbaricums zum Tragen. Eine Zunahme der Zahl der Krüge und der Formvarianten ist im 4.-5. Jahrhundert typisch. Das Abstellen der Gefäße am Kopf ist in den sarmatischen Frauengräbern die Ausnahme und auch in Kreisen der spätrömischen Provinzialbevölkerung untypisch, bei den hunnenzeitlichen Bestattungen jedoch allgemeiner Brauch (Keszthely-Téglagyár, Lébény, Lengyeltóti).

Im Grab in der Zalavár utca wurde das Gefäß umgestürzt gefunden, was auf eine Sargbestattung hinweist, obwohl in dem trockenen sandigen Boden keine Sargspur beobachtet werden konnte. Ich kenne zwei Formparallelen dieses Gefäßes. Die eine stammt aus dem Männergrab in der Lerchengasse 1 von Mödling, südlich von Wien. An der Wand des mit dem 14,2 cm hohen Gefäß der Zalavár utca fast gleich hohen (14,6 cm) gegläutet schwarzen Mödlinger Gefäßes mit Netzeingläutung zeigt der Ansatz eines Bandhakens, daß es als Krug gefertigt worden war (*Abb. 11.3*). Der Mödlinger Krug war zusammen mit einem kelchartigen Glasbecher mit

Wellenlinienapplikation (*Abb. 11.2*) ins Grab gelegt worden; letzterer bestätigt die Datierung auf das Ende des 4. bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts. Jaroslav Tejral datierte das Mödlinger Gräberfeld in den Horizont D₂ (410–425). Eine henkellose Variante entdeckte ich unter den Gräberfeldfunden des Fundortes Jucknaitischen der Masurischen Seenplatte, wo sie die typische Gefäßform des auf 450–550 zu datierenden Fundhorizontes ist.

Das einschneidige Eisenmesser des Grabes in der Zalavár utca (*Abb. 8.5; Abb. 9.7*) und die hakenköpfige Eisennadel (*Abb. 8.3; Abb. 9.4*) gehören zu den üblichen, den Gegenständen ohne Datierungswert der frühen Völkerwanderungszeit. Das Eisenmesser und der dünne, Aufhängezwecken dienende Bronzering (*Abb. 8.1*) unter dem rechten Schlüsselbein lagen offensichtlich nicht dort, wo sie getragen wurden. Ihre Lage deutet vielleicht auf eine Grabstörung hin. Es ist vorstellbar, daß es sich bei dem Grab in der Zalavár utca um ein Beispiel aus dem 5. Jahrhundert des von Valéria Kulcsár erkannten sarmatenzeitlichen (ins 2.-3. Jh. datierbaren) Brauches handelt, Messer und Gefäß zusammen ins Grab zu legen.

Ein Teil der zumeist zerbrochen gefundenen Metallnadeln sind als Trachtgegenstände, als Haarnadeln, Kleiderärmel oder Gürtel zusammenfassende „Sicherheitsnadeln“ zu bestimmen. Ein erheblicher Anteil der Eisen- und Bronzenadeln lag aber als Arbeitswerkzeug in den Frauengräbern des Barbaricums.

Die hölzernen oder beinernen Nadeln mit Hakenkopf wurden für in Häkeltechnik hergestellte handwerkliche Erzeugnisse (Netze, Seile, Schnüre, Teppiche, Geldbeutel, Taschen, Gefäßbehälter usw.) sehr wahrscheinlich seit der Urzeit verwendet. Eisen- und Bronzenadeln mit gebogenem Kopf fanden sich aus spätrömischer Zeit. Der Kopf der eisernen oder bronzenen Häkelnadeln im Barbaricum hatte 2–3 mm Dm, also wird auch der Häkelfaden von ähnlicher Dicke gewesen sein. Auf dem spitzen Ende der Nadel wurde ein Holz- oder Beingriff befestigt; die Griffreste sind an einigen Exemplaren zu beobachten, so etwa an der Eisennadel von Mezöszemere-Kismari-fenek Grab 44. Die Beigabe von Hakenkopfnadeln ist wahrscheinlich der Brauch einzelner lokaler Gemeinschaften: die meisten Exemplare (in sieben Fällen) lagen im Gräberfeld von Szeged-Felsőpusztaszer.

Der Brauch der Beigabe von Näh- und Häkelnadeln war im 4.-5. Jahrhundert für die germanischen Völker von Nordjütland bis ins Küstengebiet des Schwarzen Meeres typisch.

Wahrscheinlich haben Sarmaten der Tiefebene die aus Vogellängknochen gearbeiteten Nadelbehälter durch germanischen Einfluß übernommen. Der Gebrauch der beinernen Nadelbehälter ist nach der Feststellung von Andrea Vaday und László Domboróczy seit Ende des 3. Jahrhunderts nachweisbar und wird im 4. Jahrhundert üblich.

Die Perlenkette aus 71 Stück des Grabes in der Zalavár utca trug die Besitzerin um den Hals (Abb. 7; Abb. 9.1). 49% der Perlen sind aus Bernstein, sie sind in der Form sehr variabel, es finden sich kugel-, zylinder- und ziegelförmige (TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA Form 390, 403, 407) (Abb. 10.7-9), zwei Varianten der doppelkonischen Form (Form 410) (Abb. 10.10-11) und unregelmäßig halbkugelförmige (Form 400) (Abb. 10.12-19). 37% der Perlenkette machen die kugelförmigen weinroten Karneolperlen mit enger Bohrung aus (Abb. 10.4-6). In geringster Stückzahl (14%) sind die weißen und grünen kerbverzierten (Abb. 10. 1-3) und die faßförmigen weißen und gelben Glasperlen vertreten.

Nach Mitteilung von Plinius d. Ä. mußten die Römer den Bernstein von den Barbaren kaufen. Der Verkehr des Bernsteinhandels erhöhte sich im Donaugebiet seit dem 5. Jahrhundert merklich. Große Bernsteinperlen waren attraktive Stücke der Halsketten der ostgermanischen adligen Frauen. Die frühere Zylinderform wird von unregelmäßigen Kugel- (gestauchte Kugel und Kugelsegment) und Scheibenformen abgelöst. Einen bedeutenden Teil des Perlenbestandes, der zur Tracht der Blechfibeln und goldblechüberzogenen Fibeln gehörte, machen große Bernsteinperlen aus, wie etwa bei Grab 1 von Laa a. d. Thaya, bei den Funden von Rábapordány-Patyi domb, Csővár Grab 1, Csongrád-Werbőczy utca und Vranja.

Die Zusammensetzung des Perlenbestandes aus dem Grab in der Zalavár utca ist unüblich: Neben dem hohen Anteil von Bernstein ist die große Zahl von kugeligen roten Karneolperlen auffällig. Nach der Feststellung von Mihály Párducz ist der letztere Perlentyp für frühsarmatische Fundensembles typisch. Andrea Vaday erwähnt die kugelförmigen Perlen mit enger Bohrung aus dem Grundstoff Chalcedon ebenfalls als charakteristischen Typ der Frühperiode; aufgrund ihres Vorkommens in Mezőszemere verlängert sie ihre Verwendung bis ins 4.-5. Jahrhundert. Eszter Istvánovits und Valéria Kulcsár halten die kugelförmigen Karneolperlen für ein Charakteristikum des frühsarmatischen Fundmaterials und fügen hinzu, daß einzelne Fundzusammenhänge auf ihre Verwendung an der Wende des 2.-3. Jahrhunderts hinweisen.

Aufgrund des Perlenbestandes aus dem Grab in

der Zalavár utca hat es den Anschein, daß der Zeitrahmen der Verwendung von kugelförmigen Karneolperlen noch erweitert werden kann. In der Hunnenzeit finden sich kugelförmige Halbedelsteinperlen auf den erlesensten goldenen Halsketten, so auf dem Geschmeide von Bakodpuszta Grab 1 mit 14 St. Granatperlen, 7 St. Halbkugel- und 6 St. herzförmigen Anhängern mit Fassung. Aus den Streufunden des Gräberfeldes von Ostružnica in Serbien kann geschlossen werden, daß die kugelförmigen Karneolperlen auch mit einem in der Mitte und zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts gegossenen Fünfknopffibelpaar zusammen vorkommen können.

Die Perlenkette aus der Zalavár utca besteht zu 86% aus den wertvollen Perlen aus dem importierten Bernstein und Karneol (Abb. 7; Abb. 9.1; Abb. 10.4-5, 7-19). Eine Perlenkette ähnlicher Qualität und Zusammensetzung fand sich in Viminacium Grab 1582, in dem das zerwühlte Skelett einer jungen Frau mit künstlich deformiertem Schädel lag. Wie bei der Halskette der Zalavár utca kommen in der von Viminacium die großen Bernsteinperlen zusammen mit den kugelförmigen Karneolen und anderen Perlentypen vor, die für den ersten Abschnitt der Phase B von Viminacium (zweites Drittel 5. Jh.) typisch sind. Es ist jedoch anzumerken, daß der Schliff der Bernsteinperlen der Zalavár utca primitiver ist und ihre Formen unregelmäßiger als die von Viminacium sind; Die Perlenkette der Zalavár utca besteht – anders als die von Viminacium mit abwechslungsreicherer Zusammensetzung – aus Perlen nur dreierlei Materials. Da sowohl dem Bernstein als auch dem Karneol von der Urzeit bis heute Heilkräfte zugesprochen werden, ist es nicht ausgeschlossen, daß die Dame der Zalavár utca die Perlen ihrer Halskette in der Hoffnung auf ihre Heil- und Zauberkraft (vgl. im Appendix 2 die Angabe über die Entzündung der Fußknochen!) ausgesucht hatte.

Als Zusammenfassung der Auswertung des Grabes in der Zalavár utca ist festzustellen, daß auf einem Sandhügel am Rákos-Bach in der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts eine ranghohe Dame in einem Einzelgrab bestattet wurde. Möglicherweise wurden nicht lange nach ihrer Bestattung ihr Edelmetallschmuck und die wahrscheinlich auf der Schulter getragenen Fibeln von Grabräubern entwendet. Den Analogien des Tonkruges ostgermanischen Charakters, ihrer Werkzeuge und wertvollen Halskette gemäß hat die Tote des Grabes in der Zalavár utca ihre Erwachsenenjahrzehnte in der Zeit um die Hunnenbesetzung (410-440) erlebt.

3. XI. BUDAFOKI ÚT 78

Fundort und Fundumstände

Das Grab wurde im November 1958 bei der Fundrettungsgrabung von Géza Alföldy im Zusammenhang mit Fundamentierungsarbeiten für eine Kranbahn gefunden. Der Fundort liegt am rechten Donauufer auf einer vom einstigen westlichen Nebenarm eingefassten Landzunge, am Nordufer des Keserű ér (Abb. 12.1–2; Abb. 19.10).

Das Grab und die Funde

Frau, sen. T: 40 cm, Grabsohle –50 cm. O: NW–SO (42–10). Grabfleck: 200x75 cm, Rechteckig mit abgerundeten Ecken. Das Skelett war mäßig erhalten; der Schädel von der Erde zerdrückt. Skelett-L: 155 cm. Die im Block C gefundene kupferzeitliche Grube wurde von der Eintiefung des Grabes geschnitten (Abb. 14.1). Den Fotos ist zu entnehmen, daß das Skelett sichtlich in anatomischer Ordnung, ungestört gefunden wurde und nur ein linker Unterschenkelknochen ordnungswidrig bewegt worden war (Abb. 13.1–3).

Neben der linken Schädelseite, etwa 20 cm zum Grabrand hin, lag ein 20x20 cm großes Kalksteinstück (Abb. 14.2).

1. Neben der rechten Seite des Schädels, großenteils unter den daraufgedrückten Gesichtsschädelfragmenten, zerfallene Stücke eines kleinen Tongefäßes (nicht zu finden).

2. Zwischen dem rechten Schlüsselbein und den Rippen Bronzefibel mit umgebogenem Fuß, mit dem Fuß in Richtung Schädel. In der Mitte von Bügel und Fuß eine Reihe von punzierten Kreisen in Längsrichtung. L: 4,9 cm. Bügel-B: 0,5 cm. (Abb. 15.2; Abb. 16.2).

3. Auf der Seite des rechten Oberarms zu den Rippen, teils unter dem Oberarm, schräg, mit den Zähnen zum Schädel hin, einseitiger Beinkamm mit halbkreisförmiger Griffplatte. Den Kamm aus geschliffenen Beinplatten halten an der Griffplatte und der Querleiste Bronzenägel zusammen. An beiden Seiten der Griffplatte zieren den Kamm in entgegengesetzte Richtungen schauende Pferdeköpfe mit gebogenem Hals; der eine Kopf ist abgebrochen. Auf dem erhaltenen Tierkopf ist ein Punktkreisauge und geritzte Linienumrahmung (Andeutung des Kopfgeschirrs?). Der Kamm ist auf beiden Seiten mit gravierten Kreisen verziert. L: 9,9 cm. H: 4,9 cm (Abb. 15.1; Abb. 16.1).

4. Auf dem Wirbel über dem Kreuzbein gegossene Bronzeschnalle mit dem Dorn nach links. Die zwei Seiten des Beschlagbleches faßt ein Niet zusammen. Oben und auf beiden Seiten des Schnallendorns gravierte Linienzier, am verbreiterten Ende des

Schnallenbeschlags gravierte Doppellinie. L: 6 cm, Ring-Dm: 3 cm (Abb. 15.7; Abb. 16.6).

5. Bei den Füßen Fragmente von größerem Tongefäß. (Die am Kopf und den Füßen abgestellten handgeformzten Gefäße zerbrachen wahrscheinlich beim Herausnehmen. Keines wurde inventarisiert.)

6. Geschlossener Bronzering, Dm: 2,2 cm (Abb. 15.3; Abb. 16.3).

7. Bronzenadel, L: 4,3 cm (Abb. 15.4; Abb. 16.4).

8. Zwei viereckige, an einer Stelle durchbohrte Bronzebleche, Eckunterlagen. 1,2x1,2 cm (Abb. 15.5–6; Abb. 16.5). Die Fundstelle der Funde Nr. 7 und 8 ist unbekannt.

Orientierung

Die Graborientierung NW–SO ist eine Variante der in Sarmatengräberfeldern als Ausnahme geltenden N–S–Orientierung. Die mehrheitlich N–S gerichteten Gräberfelder gibt es nach Valéria Kulcsárs Feststellung an der N–Grenze des sarmatischen Siedlungsgebietes bei der Linie Isaszeg–Hévízgyörk–Hatvan; diese Erscheinung kann mit dem Auftreten germanischer Ansiedler zusammenhängen. Der Orientierung des mit Sicherheit in die Hunnenzeit zu datierenden Grab 1 von Árpás–Szérűskert 1 gemäß kam die NW–SO–Orientierung in der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts auch bei einem Einzelgrab vor, das in einem verlassenen Gebäude einer römischen Stadt gegraben wurde. Aufgrund der Zusammenstellung von Irina Zasetskaya wurden bei der Mehrzahl der südrussischen und ukrainischen hunnenzeitlichen Einzelgräber mit Angabe der Orientierung die Toten mit dem Kopf nach NW bestattet. In dem vom Fundort Budafoki út ca. 6 km nordwestlich liegenden freigelegten Gräberfeld des 4.–5. Jahrhunderts von Gazdagrét können zwei von der Orientierung her und auch lokal gesonderte Grabgruppen registriert werden. Die NW–SO gerichtete Gruppe I bestimmte die Ausgräberin Paula Zsidi als Hinterlassenschaft der spätrömischen Lokalbevölkerung vom Ende des 4. und Anfang des 5. Jahrhunderts, die SW–NO orientierte Grabgruppe II als Gräberfeld der am Anfang des 5. Jahrhunderts aus dem Barbaricum umgesiedelten Bevölkerung wahrscheinlich heterogener Zusammensetzung.

Der Brauch, die Gefäßbeigaben an den Kopf und die Füße zu stellen, halten wir für einen Bestattungsbrauch der Jahrzehnte unmittelbar vor und in der Hunnenzeit. Die Sarmaten stellten im allgemeinen ein Gefäß ins Grab; die Beigabe mehrerer Gefäße kann als unüblich gelten. In der

Hunnenzeit wurde dieser Brauch üblich (Keszthely-Téglagyár, Csongrád-Berzsenyi utca Grab 2, Regöly-Pénzesdomb, Árpás-Szérűskert), und zwar in der Weise, daß an den Kopf das Getränk und an die Füße die festeren Speisearten gestellt wurden. Nicht zu enträtseln ist der Sinn der selten zu beobachtenden Erscheinung, daß links neben den Kopf (wahrscheinlich außerhalb des Sarges) ein flacher Kalkstein gelegt wurde (Abb. 14.2).

Die Funde

Das bedeutendste Stück im Grab der Budafoki út ist der mit Pferdeköpfen gezierte Beinkamm mit halbkreisförmiger Griffplatte (Abb. 5.1; Abb. 16.1); aufgrund seiner Parallelen hat Tibor Nagy als Zeit des Grabes die Periode vor der Hunnenbesetzung der Provinz, das erste Drittel des 5. Jahrhunderts bestimmt. Jaroslav Tejral hat bei seiner Systematisierung der frühvölkerwanderungszeitlichen Funde im Mitteldonauebiet Tibor Nagys Datierung bestätigt und das Grab in der Budafoki út beim Horizont D₂ (410–425) eingereiht.

Der Kamm von der Budafoki út verdient aus zwei Gründen Beachtung: einerseits, weil wertvolle, mit Tierfiguren verzierte Kämmen nicht nur mit bewaffneten Männern, sondern auch Frauen bestattet wurden. Der unter den rechten Oberarm gelegte Kamm kam offensichtlich nicht im Zusammenhang mit der Tracht, sondern als Gebrauchsgegenstand in das Grab. Andererseits hatte der Hersteller des Kammes eine besondere Formnovität geschaffen: die Verbindung des in germanischem Gebiet früher häufigen halbrunden Griffes mit den Pferdeprotomen.

Während in der Fachliteratur kein Zweifel an der lokalen Herstellung der Kämmen mit halbkreisförmigem Griff aufkommt, ist die Werkstattfrage der Kämmen mit symmetrischen Tierkopfprotomen an dem halbkreisförmigen Griff umstritten, obwohl technisch die Erweiterung durch die Tierkopfteile keine unlösbare Aufgabe für einen Meister ist, der in der Lage ist, einen Kamm mit gebogenem Griff herzustellen. Der Grundtyp des Kammes aus der Budafoki út, der in der Tscherniachov-Síntana de Mureş-Kultur allgemeine sog. Kamm mit „gebogenem Griff“, ist in Aquincum nicht unbekannt. Am Donauufer von Békásmegyér wurde bei der Ausgrabung 1936 in der Abfallgrube 36 ein mit Bronzenägeln zusammengehaltener, sorgfältig geschliffener Kamm guter Qualität gefunden (Abb. 17.5a–b); gemäß der dem Gegenstand beigegebenen Grabungsaufzeichnung zusammen mit einer römischen Bronzemünze und einem Inschriftstein.

Besondere Aufmerksamkeit verdient das mit Bronzenägeln befestigte Kammfragment mit gebogenem Griff (Abb. 17.1), das Judit Topál vom westlichen Gräberfeld der Aquincumer Militärstadt Grab IV/9 (Bécsi út 203) publizierte. Der Kamm und eine Bronzeschnalle, die auf der breiten Seite des Schnallenringes neben der Schnallendornspitze mit einander anschauenden Tierköpfen verziert war (Abb. 17.4), fanden sich zusammen mit einem freskoverzierten steinernen Wandfragment einer von Maschinen zerstörten altchristlichen Grabkammer in der unter den Straßenbahnschienen ausgehobenen Erde. Ein Detail des Kammfragments, die nach oben verlaufende gebogene Ausbildung am Griffansatz, läßt eine besondere Form vermuten. Die an beiden Rändern nach oben biegende (je einen Tierkopf symbolisierende) Kammform mit gebogenem Griff kennen wir aus ukrainischen Gotengräberfeldern (z.B. Perejaslav-Chmel'nickij am Dnjepr Grab 5, Abb. 17.2), wo dieser Kammtyp zur Fundgruppe vom Ende des 4. Jahrhunderts der Tscherniachov-Kultur gehört. Die wahrscheinlichere Rekonstruktionsmöglichkeit des Kammfragments der Bécsi út, wenn die obere Platte neben den Halbkreisbögen an den beiden Seiten im stumpfen Winkel endet (17. kép 1). Ähnlich bogig eingeschnittene Kämmen mit halbkreisförmigem Griff benutzten die Westgoten in Síntana de Mureş. Zur Zeit des Horizonts D₂ des Donauebietes legte man auch ins Grab des Kindes mit Zikadenfibel der ranghohen Untersiebenbrunner Familie einen Kamm mit runden Einschnitten am Griff (Abb. 17.3). Die D₂-Datierung des Kammes aus Grab IV/9 der Bécsi út ist die erste bewertbare Angabe dafür, daß der N-Teil des westlichen Gräberfeldes der Aquincumer Militärstadt in den ersten Jahrzehnten des 5. Jahrhunderts benutzt wurde.

István Bónas Standpunkt, daß die mit Pferdeprotomen verzierten Kämmen an der Wende des 4./5. Jahrhundert ausschließlich in römischen Werkstätten entstanden seien, steht nicht mit der Hypothese in Widerspruch, daß die Beinbearbeitungswerkstätten die Tierkopfverzierung den Wünschen der Barbarenkundschaft entsprechend entwarfen. Vladislav Popović zeigte auf einer Verbreitungskarte, daß die Kämmen mit Dreiecksgriff und Pferdeprotomen im Gebiet der einstigen Provinzen ans Tageslicht kamen, und zwar vor allem am Mittel- und Unterlauf der Donau. Bisher sind nur zwei Kämmen bekannt, bei denen die Grundform ausgesprochen barbarisch ist: Budapest-Budafoki út an der mittleren Donau (Abb. 18.1) und Rommersheim am Mittelrhein (Abb. 18.4). Für den mit Spatha mit goldenem Griff bewaffneten

Mann von Rommersheim hatte man einen besonders reich mit je zwei Pferdeköpfen verzierten Kamm mit Futteral geschaffen. Die Zierden an der Schwertscheide von Rommersheim hat Kurt Böhner mit den Almandeinelagen aus dem Childerich-Grab und Grab 2 von Apahida verglichen, Wilfried Menghin hat sie zur Gruppe der alamannischen Schwerter des 5. Jahrhunderts mit Flachzellenverzierung und ostgermanischem Charakter gerechnet (zusammen mit den Schwertern von Tournai, Pouan und Flonheim Grab 5) und auf die Zeit um 450 datiert. Hinzugefügt sei, daß das einseitige Kammfragment des mit *Spatha* bewaffneten Mannes von Tarnaméra-Urak *dúlóje* auf einen dem von Rommersheim ähnelnden Typ mit gebogenem Rand schließen läßt (Abb. 18.2); es ist nicht unmöglich, daß auch dieser Kamm ursprünglich Tierkopfverzierung gehabt haben kann. Unter den von den Fundorten Sens (Abb. 18.7), unbek. Fo. (Louvre) (Abb. 18.12), Rommersheim (Abb. 18.4), Rannersdorf (Abb. 18.5), Enns (Abb. 18.13), Trier (Abb. 18.6), Szőny (Abb. 18.8), Gärvan (Abb. 18.9), Kupinovo (Abb. 18.11), Karataš (Abb. 18.10) und Cortrat registrierten Kämmen mit Pferdeköpfen steht des Exemplar von der Budafoki út typologisch am Anfang der Reihe.

Die auf der rechten Schulter getragene Bronzefibel aus dem Grab der Budafoki út (Abb. 15.2), die das Obergewand oder den Mantel zusammenhielt, gehört zur mitteleuropäischen Serie der eingliedrigten Fibeln mit umgebogenen Fuß. Der Typ erschien im Donaugebiet, in Pannonien und bei den Sarmaten am Ende des 2. Jahrhunderts und wurde ununterbrochen über zwei Jahrhunderte verwendet. Die jüngsten sind die in die ersten beiden Drittel des 5. Jahrhunderts zu datierenden Exemplare mit graviertem Verzierung, bei denen sich die Proportion von Bügel und Fuß zugunsten des letzteren verschiebt: dazu gehören z. B. die Fibel des Wolfsheimer Grabensembles, die Fibeln von Smolin Grab XXXII und die Belgrader Fibeln. Bezüglich ihrer Proportion gehört die Fibel der Budafoki út eher zur Serie des 4. Jahrhunderts; doch finden sich die Parallelen der sich auf dem Bügel und Fuß lang hinziehenden kreisförmigen Gravierung bereits auf Fibeln des 5. Jahrhunderts: z. B. auf dem Bügel der großen silbervergoldeten Fibel von Tiszacsege und an der Seite des Bügels der silbervergoldeten Fibel von Blučina.

Die Besonderheit der Bronzeschnalle der Budafoki út (Abb. 15.7) besteht in dem dicken, dachförmigen Schnallendorn. Ähnlich geformte silberne Gürtelschnallen trugen die Damen mit Goldblechfibeln mit Edelsteineinlage oder mit Silberblechfibeln,

z. B. die von Airan, Mád und Katschin. Über die ethnische Zugehörigkeit der in der Budafoki út bestatteten älteren Frau kann nur gesagt werden, daß die Gegenstände, die sie benutzte und trug, in den ersten Jahrzehnten des 5. Jahrhunderts, vor oder während der Hunnenbesetzung der Provinz, in den 420–430er Jahren entstanden und ostgermanischen Charakters sind. Es hatte sich auch bisher schon herausgestellt, daß die Provinzialbewohner auf der Budaer Seite vor der Hunnenbesetzung mit Gruppen barbarischer Herkunft zusammenlebten. Die beim Grab in der Budafoki út beobachteten Bestattungsbräuche, die Frauentracht mit Fibel und Gürtelschnalle repräsentieren eine Gruppe der ostgermanischen Zuwanderer auf der Budaer Seite.

Aufgrund der Analyse der jetzt behandelten drei Gräber aus der frühen Völkerwanderungszeit können in bezug auf die ethnischen Verhältnisse vor der Hunnenzeit keine allgemeingültigen Folgerungen gezogen werden. Auf die gemischte Zusammensetzung der Bewohner des Donaukniees im 5. Jahrhundert weist hin, daß die Gräber keinerlei Ähnlichkeit verbindet; sie sind in den Bestattungsbräuchen und der Tracht völlig unterschiedlich. Es hat den Anschein, daß an der Wende des 4./5. Jahrhunderts die Militärstadt Aquincums nicht völlig entvölkert war und im S-Teil des westlichen Gräberfeldes der Bécsi út Bestattungen stattfanden. Aufgrund der Rekonstruktion eines besonders geformten Kammfragments können wir den Schluß ziehen, daß auch die N-Parzelle des römischen Gräberfeldes in den ersten Jahrzehnten des 5. Jahrhunderts genutzt wurde (Abb. 19.4). Der Óbudaer/Altöfner Goldschmuck (Abb. 19.1–2) sowie der Silberkrug mit gerippter Wand vom Kapucinus domb und der Óbudaer Silberkrug mit Kragenrand (Abb. 19.3) repräsentieren das Vermögen der hunnenzeitlichen obersten Führungsschicht. Ritus und Tracht östlicher Herkunft, typisch für die hunnischen Eroberer, lassen sich vorerst nur auf der Pester Seite, am Rákos-Bach, bei dem Männergrab von Zugló nachweisen (Abb. 19.4.12). Der eingeglättete Krug aus dem Awarengrab von Csepel gelangte ursprünglich – seinen Parallelen aus dem 5. Jahrhundert gemäß – als Beigabe eines hunnenzeitlichen bewaffneten Mannes in die Erde (Abb. 19.4.11), auch wenn man nicht wissen kann, wo die Csepeler Awaren auf dieses Grab gestoßen waren. Erst eine Zunahme der Funde dieser Periode und authentischer Beobachtungen kann die Möglichkeit garantieren, daß wir die ethnische Zusammensetzung der hunnenzeitlichen Bevölkerung Aquincums und des gegenüberliegenden Donaufers erschließen können.

APPENDIX 1.

A D₁-D₃ KORSZAK (375-450) KELTEZHETŐ LELETEI BUDAPEST TERÜLETÉRŐL (19. kép 4)

1. *Budapest*, III., Bécsi út 203, IV/9. sír. Csontfésű és bronzcsat.²²¹ (D₁)
2. *Budapest*, III., Bécsi út 172. Csont íjtöredékekből, üvegedény töredékből, áttört bronzkorongból, bronzlemezéből, vaskésből és vaspántos vödörből álló leletegyüttes (1943).²²² (D₂)
3. *Budapest*, III.,
– Emese utca (ma Váradi Sándor u.), temetőrészlet, a 9. sírban féltőjás formájú üveg pohárral.²²³ (D₁)
– Hunor utca, temetőrészlet, féltőjás formájú üveg pohárral.²²⁴ (D₁)
4. *Budapest*, III., Kapucinus domb. Római épület ciszternájában elrejtett ezüst korsó.²²⁵ (D₂/D₃)
5. *Budapest*, III.
– Óbuda. Sokszögfejes arany tű gránátberakásokkal és sokszögcsüngős arany fülbevaló. (Bécs, Kunsthistorische Sammlung).²²⁶ (D₂/D₃)
– Óbuda. Rekeszes berakású arany gyűrű a MNM-ban (Római gyűjt. 119/1881).²²⁷ (D₂/D₃)
– Óbuda. Trapraini típusú gallérperemes ezüst korsó. (Bécs, Kunsthistorisches Museum, Ltsz.: 765.)²²⁸ (D₂/D₃)
– Óbuda (?) 3 db lemezfibula a Schmidt-gyűjteményből.²²⁹ (D₂/D₃)
6. *Budapest*, III.
– Óbuda, Föld utca, ezüst fibula.²³⁰ (D₂)
– Kiscelli utca, temetőrészlet.²³¹ (D₁)
7. *Budapest*, III.
– Újlak, Bécsi út 42. Férfisír ezüstveretes karddal, ezüst kardszív veretekkel, bronzveretes katonai övgarnitúrával.²³² (D₁)
– Pacsirtamező utca 3-11. A katonaváros déli temetőjében bronzveretes katonai övgarnitúra.²³³ (D₁)
– Lajos utca. A katonaváros déli temetőjében torzított koponyás sírok.²³⁴ (D₁?)
8. *Budapest*, III. Szőlő utca. Késő római és avar kori sírok között 5. századi szörványleletek.²³⁵ (D₂/D₃)
9. *Budapest*, XI. Gazdagrét. Késő római-kora népvándorlaskori temető.²³⁶ (D₁-D₃)
10. *Budapest*, XI. Budafoki út 78. Női sír. Alföldy Géza leletmentése (1959). (D₂)
11. *Budapest*, XXI. Csepel-Vízmű, 195. sír. Avar sír mellékleteként besimitott díszű 5. századi agyag korsó.²³⁷ (D₂/D₃)
12. *Budapest*, XIV., Zugló, Egressy út – Vezér utca. Nagy Tibor leletmentése (1961). Férfisír, gránátberakásos arany ékszerek szétnyírt darabjaival.²³⁸ (D₂/D₃);
13. *Budapest*, XVI., Sashalom, Zalavár utca. Női sír (1988). (D₂/D₃)
14. *Budapest*, X. Keresztúri út 162. Férfisír (1969). (D₂)

²²¹ TOPÁL 1993. 33. Pl. 33.²²² NAGY 2004. 231-234, 2-5. kép.²²³ NAGY 1993. 360, II/2. sz.²²⁴ NAGY 1993. 360, II/4. sz.²²⁵ NAGY 1993. 361, 2. sz.²²⁶ NAGY 1897. 63-64. 1. kép 1-2; RIEGL 1901. 173, Taf. I. 2,5; NAGY 1993. 361, 8. sz.²²⁷ HAMPEL 1882. 144.²²⁸ RADNÓTI 1938. 141-142, XLV. t. 2, 2a.²²⁹ NAGY 1993. 361, 9. sz.²³⁰ NAGY 1993. 361, 1. sz.²³¹ NAGY 1993. 360, II/3.²³² NAGY 2004. 234-239, 8-21. kép.²³³ KINCSEK 119.²³⁴ MADARASSY-TOPÁL-ZSIDI 2000. 37-38.²³⁵ NAGY 1993. 360, II/5. sz.²³⁶ ZSIDI 1987.²³⁷ ENDRÓDI-HORVÁTH 1999. 36, 6. kép 1; KINCSEK 35.²³⁸ BÓNA 1991. 102-104, 282, Taf. 73/1.-5; BÓNA 1993. 252-253, 73. kép; NAGY 2003; JÁRÓ 2003; FEGYVÁRI 2003; KAZANSKI 2005. 36-37.; Nagy 2007a.

APPENDIX 2.

A BUDAPEST, XVI., ZALAVÁR U. 7. LELŐHELY EMBERI CSONTMARADVÁNYÁNAK
LEÍRÁSA

Összeállította Juhász Etelka adataival: Köhler Kitti

ANYAG ÉS MÓDSZER

Alábbiakban a Budapest, XVI., Zalavár u. 7. sz. alatt feltárt temetkezés embertani maradványainak leírását közöljük. A morfológiai nem meghatározása 23 nemi dimorfizmust mutató anatómiai jelleg figyelembe vétele alapján történt. (ÉRI et al. 1963) Az életkor becslése során NEMESKÉRY-HARSÁNYI-ACSÁDY 1960 és SJØVOLD 1975 módszerét alkalmaztuk. A metrikus adatok felvételét MARTIN-SALLER 1957, értékelését ALEKSZEJEV-DEBEC 1964 rendszerében végeztük el. A testmagasság meghatározásakor SJØVOLD 1990 formuláját alkalmaztuk, a kapott adatokat MARTIN-SALLER 1957 szerint osztályoztuk.

LEÍRÁS

A lelet egy 40–50 éves nő jó megtartású koponyájából (11. kép 1a–b) és vázcsontozatából áll. Az egyéni koponya- és vázcsont méretek, jelzők, valamint a számított testmagasság az 1. és 2. sz. táblázatban található. A halálzási életkor becslésének alapját a koponyavarratok elcsontosodása, a fogak kopása, valamint a femur és a humerus proximális epiphysisének belső szerkezeti változása képezte.

A pentagonoid, illetve bomba körvonalú agykoponya abszolút méretek szerint hosszú-igen széles-igen magas, indexek alapján brachy-hypsometriokran. A tarkó curvoccipitális profilú, a középszéles homlok stenometop kategóriájú. A glabella 1-es, a protuberantia occipitalis externa 3-as fokozatú. A lefelé szélesedő arc alacsony és széles, euryprosop, a középmagas felsőarc mesen kategóriájú. A rectanguláris, keskeny és igen alacsony orbita hyperchamaekonch kategóriájú. A csontos orrhát hajlott (konvex), az orrgyök közepesen mély, az orrüreg hyperleptorrhin indexű. Az apertura piriformis alsó széle sulcus praenasalis jellegű, a spina nasalis anterior 1-es fokozatú. A fossa canina közepesen mély, az alveoláris prognathia mérsékelt. A fogív parabola alakú, a szájmélység közepes. A hosszúcsontok mérete alapján számolt testmagasság a magas kategóriába esik (161,1 cm).

A megőrződött 32 fog közül szuvasodás (caries) egy esetben fordult elő (egy alsó M3-as fogon). A fogkopás (abrasio) mértéke 2-es fokozatú. Kóros elváltozásként a mindkét lábfej középcsontjain látható gyulladásnyomok említhetők meg.

1. sz. táblázat: Egyéni koponyaméreték és indexek

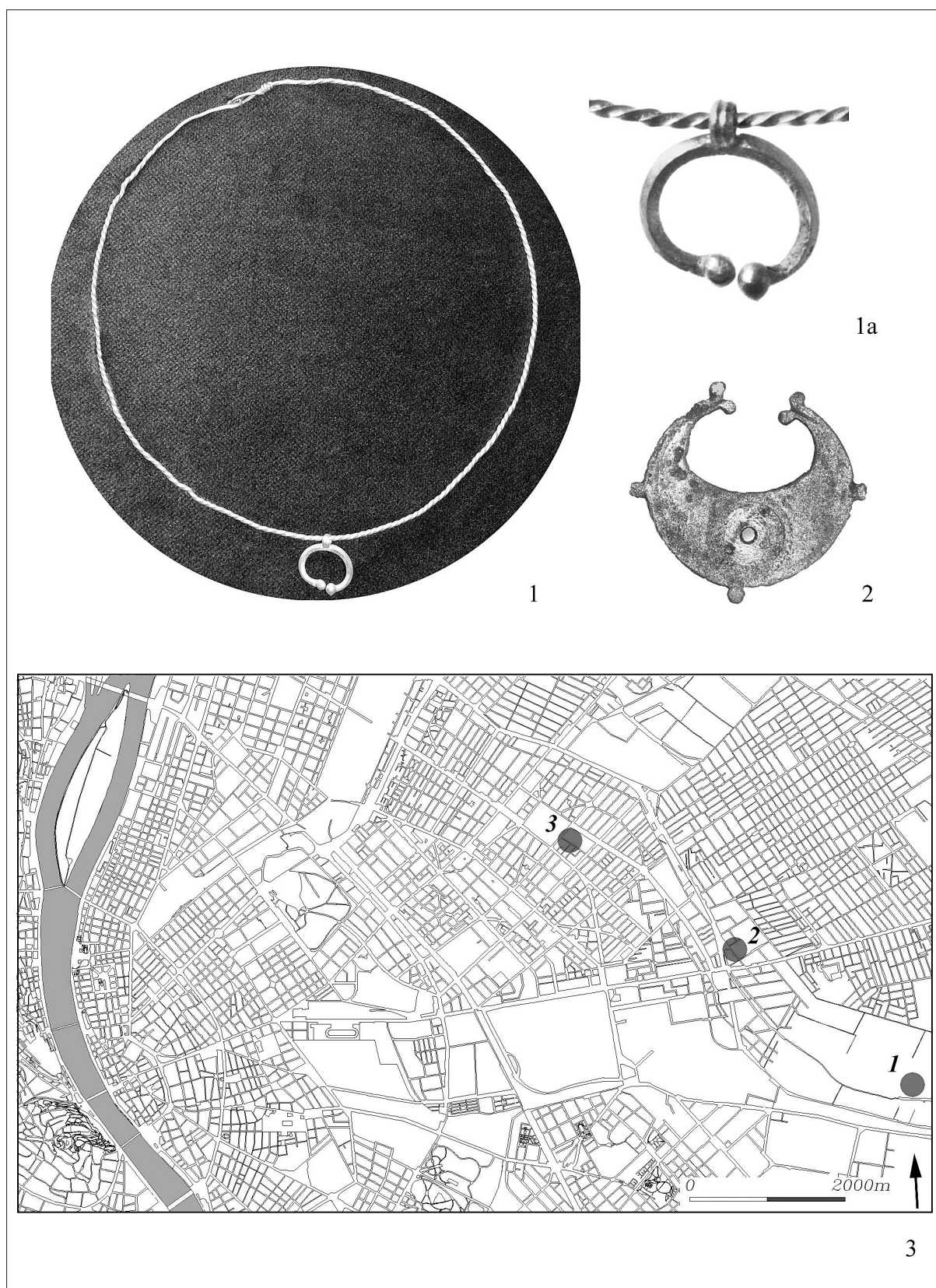
Martin No.		1. sír nő
1	Agykoponya legnagyobb hosszúsága	180
3.	Glabella-lambda hosszúság	170
5.	Koponyaalap hosszúság	100
7.	Foramen magnum hosszúság	35
8.	Agykoponya legnagyobb szélessége	150
9.	Legkisebb homlokszélesség	95
10.	Legnagyobb homlokszélesség	124
11.	Biacularis szélesség	120
12.	Legnagyobb tarkószélesség	110
13.	Csecsnyúlványszélesség	100
17.	Agykoponya magassága	140
20.	Porion-bregma magasság	122
23.	Horizontális terület	530
24.	Haránt koponyaív	320
25.	Nyílrányú koponyaív	375
32/1	Nasion-bregma szög	60°
32/2	Glabella-bregma szög	54°
32/a	Tangentialis szög	87°
40.	Arckoponya hosszúság	90
42.	Alsóarc hosszúság	110
43.	Felsőarc szélesség	104
44.	Biorbitális szélesség	92
45.	Arcszélesség	128
46.	Középarc szélesség	100
47.	Arcmagasság	104
48.	Felsőarc magasság	68
50.	Orrgyök szélesség	24
51d	Orbitaszélesség	37
51s	Orbitaszélesség	37
52d	Orbitamagasság	28
52s	Orbitamagasság	28
54.	Orrszélesség	20
55.	Orrmagasság	50
60.	Maxilloalveolaris hosszúság	54
61.	Maxilloalveolaris szélesség	66
62.	Szájpad hosszúság	54
63.	Szájpad szélesség	42
65.	Bikondilaris szélesség	116
66.	Bigonialis szélesség	95
68.	Állkapocs hosszúság	104
69.	Állmagasság	30
70/a	Állkapocság magasság	55
71/a	Legkisebb állkapocság szélesség	32
72.	Arcprofilszög	86°
73.	Középarc profilszög	84°
79.	Állkapocság szöge	125°
8:1	Hosszúság-szélességi jelző	83,3
17:1	Hosszúság-magassági jelző	77,8
20:1	Hosszúság-magassági jelző	67,8
17:8	Szélesség-magassági jelző	93,3
20:8	Szélesség-magassági jelző	81,3
9:8	Transversalis frontoparietalis jelző	63,3
47:45	Morfológiai arcjelző	81,2
48:45	Felsőarc jelző	53,1
52:51	Szemüreg jelző	75,7
54:55	Orrjelző	40,0
61:60	Maxilloalveolaris jelző	122,2
63:62	Szájpadjelző	77,8

2. sz. táblázat: Egyéni vázcsontméretek, indexek és a számított testmagasság

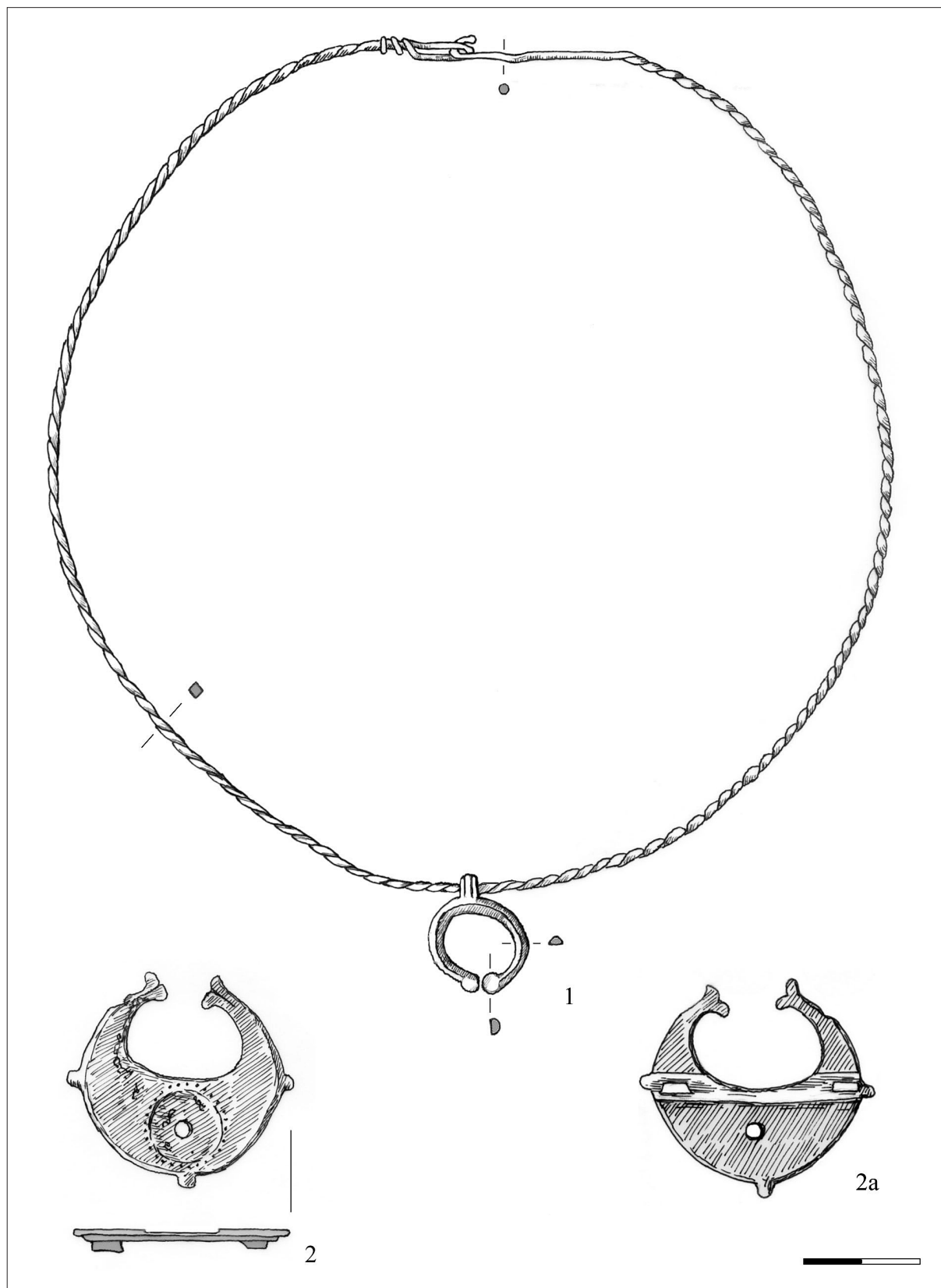
Martin No.		1. sír nő	
		D	S
Clavicula	1.148	154	
	6.	30	32
	6:1	20,3	20,8
Humerus	1.	305	305
	2.	290	290
	4.	58	58
	5.	20	20
	6.	17	17
	7.	62	58
	9.	42	44
	7:1	20,3	19,0
	6:5	85,0	85,0
Radius	1.	228	232
	4.	16	16
	5.	10	12
Ulna	1.	245	-
Femur	1.	420	420
	2.	410	405
	6.	24	24
	7.	25	27
	9.	30	32
	10.	24	24
	19.	42	44
	6:7	96,0	88,9
	10:9	80,0	75,0
Tibia	1.	350	355
	1b.	330	345
	8a.	30	30
	9a.	24	24
	9a:8a	80,0	80,0
Fibula	1.	340	340
Sacrum	1.	125	
	2.	115	
	5.	116	
Pelvis	1.	195	
	2.	142f	

IRODALOMJEGYZÉK

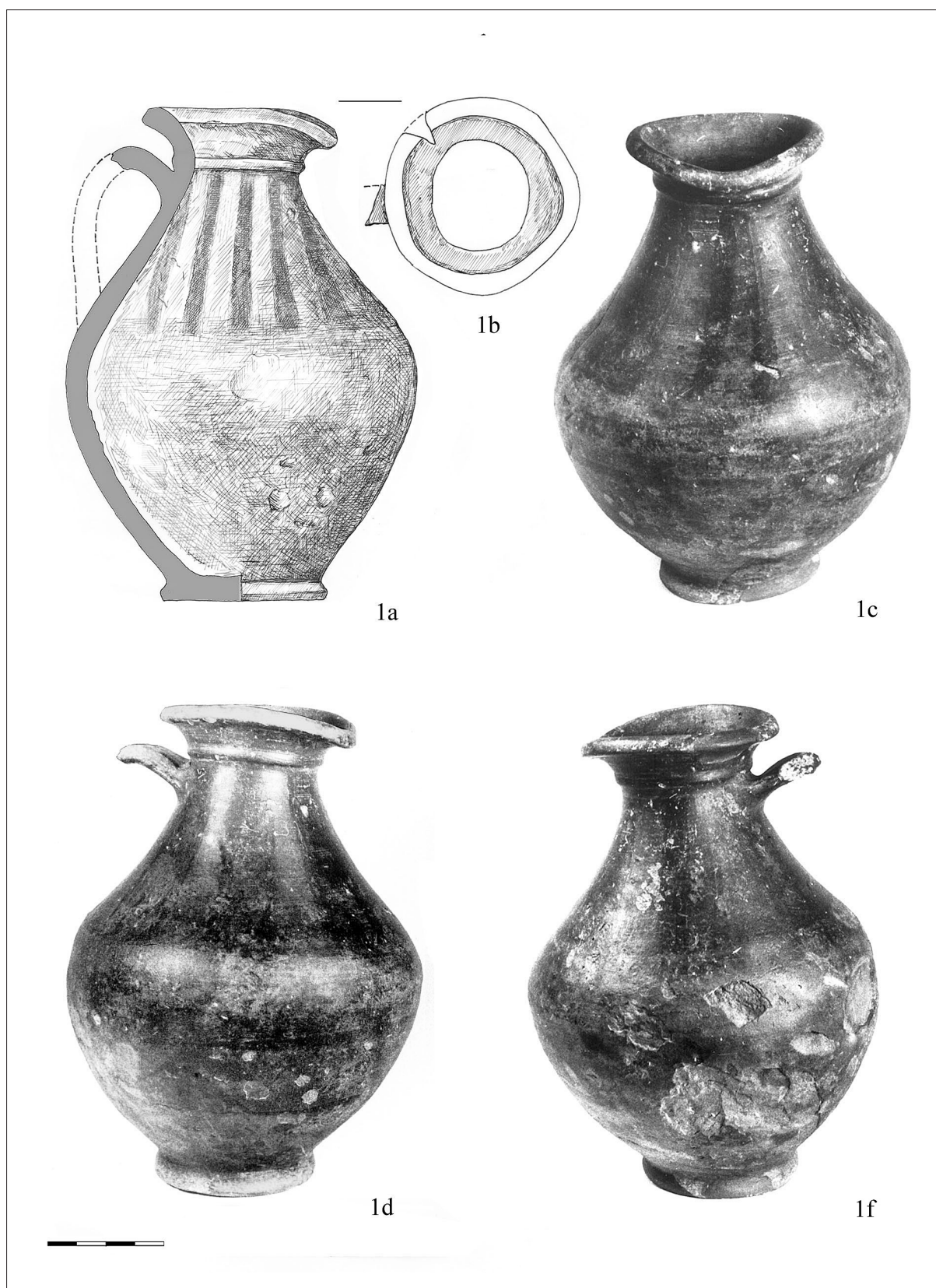
- ALEKSZEJEV-DEBEC 1964
 ÉRY 1963
 ALEKSZEJEV, V. P. – DEBEC, G. F.: *Kraniometrija*. Moszkva, 1964.
 ÉRY Kinga – KRALOVÁNSZKY Alán – NEMESKÉRI János: Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja, = A representative reconstruction of historic population. *AnthrKözl* 7. (1963), p. 41-90.
- MARTIN-SALLER 1957
 NEMESKÉRI-HARSÁNYI-ACSÁDI 1960
 MARTIN, R. – SALLER, K.: *Lehrbuch der Anthropologie*. Stuttgart, 1957.
 NEMESKÉRI, János – HARSÁNYI, L. – ACSÁDI, Gy.: Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. *AnthrAnz* 24. (1960), p. 70-95.
- SJØVOLD 1975
 SJØVOLD, T.: Tables of the Combined Method for Determination of Age at Death given by Nemeskéri, Harsányi and Acsádi. *AnthrKözl* 19. (1975), p. 9-22.
- SJØVOLD 1990
 SJØVOLD, T.: Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Human Evol* 5. (1990), p. 431-447.

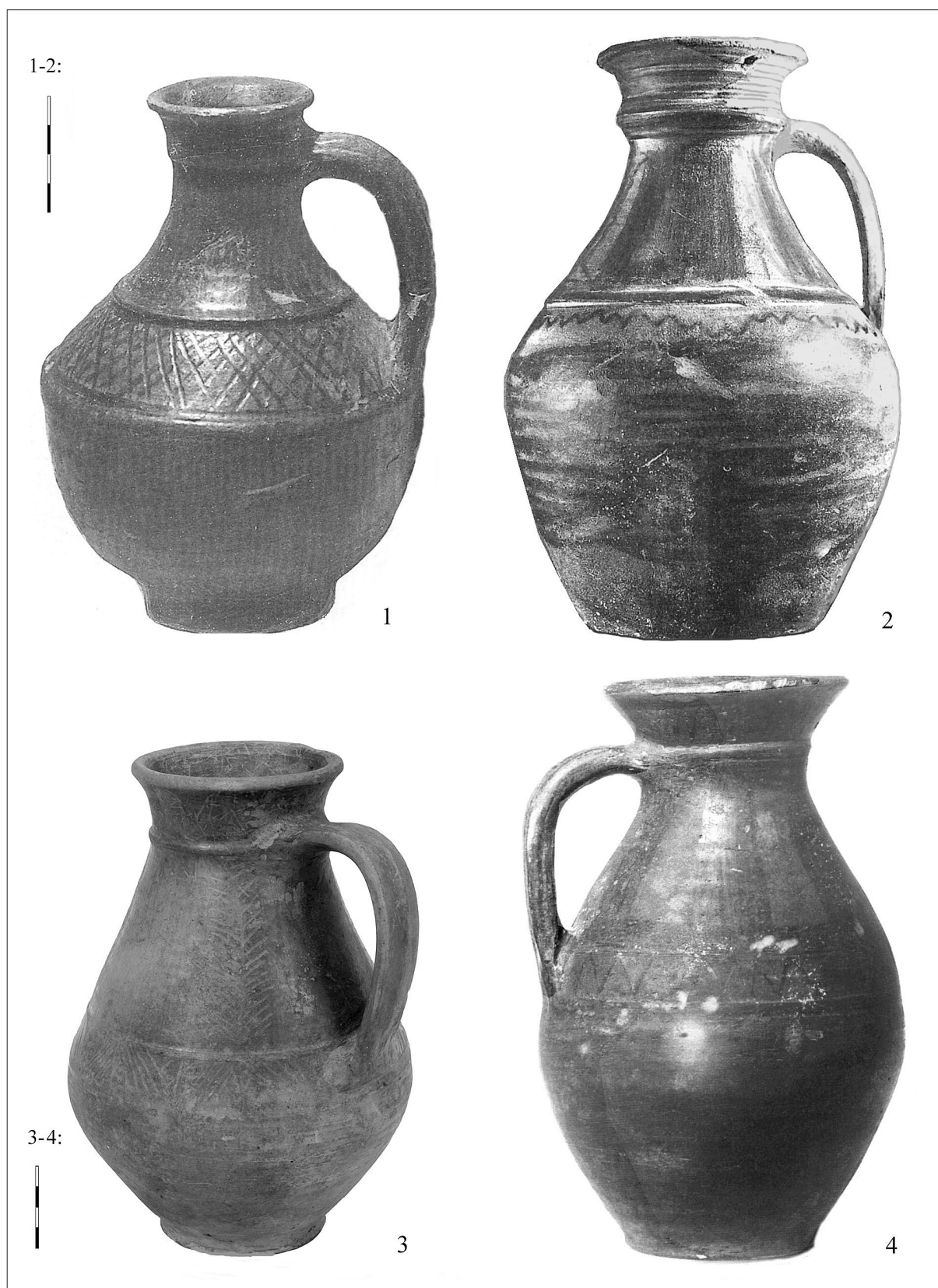
1. kép. 1–2. Budapest, X. Keresztúri út 162. 1–1a: Arany torques; 2: lunula formájú bronzfibula; 3: A Rákospatak menti lelőhelyek: 1=Budapest, X. Keresztúri út 162; 2=Budapest, XVI., Sashalom, Zalavár utca 7; 3=Budapest, XIV., Zugló, Egressy út–Vezér utca (1–2. fotó: Molnár Ilona)

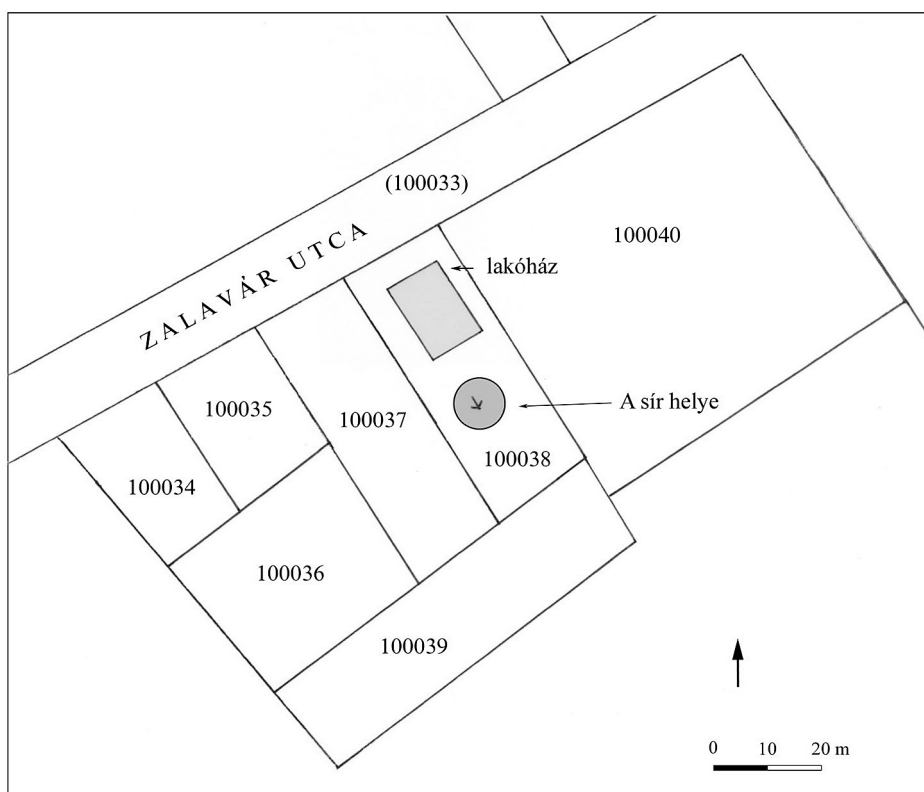
2. kép. Budapest, X. Keresztúri út 162. 1: Arany torques; 2–2a: lunula formájú bronzfibula

3. kép. Budapest, X. Keresztúri út 162. 1a–f: Besímított díszű agyag korsó (fotó: Molnár Ilona)

4. kép. 5. századi besimított díszű agyag korsók. 1: Arrabona/Győr (BÓNA 1993. 23. kép); 2: Murga (BÓNA 1993. 69. kép); 3: Csepel–Vízmu, 159. (avar) sír; 4: Tarnaméra-Urak dűlője (BÓNA-SZABÓ 2002. Taf. 112,4) (3. fotó: Komjáthy Péter)

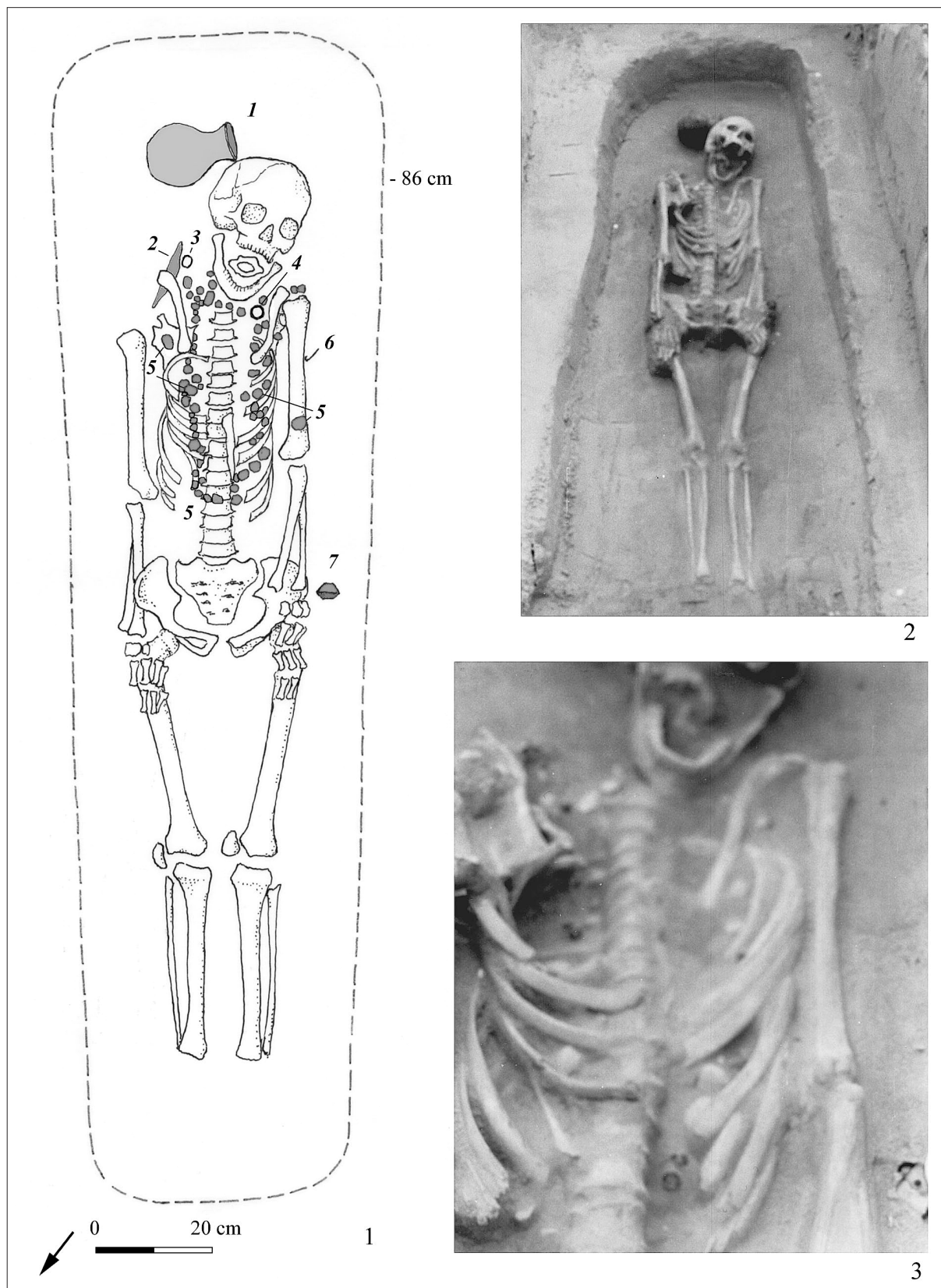

1

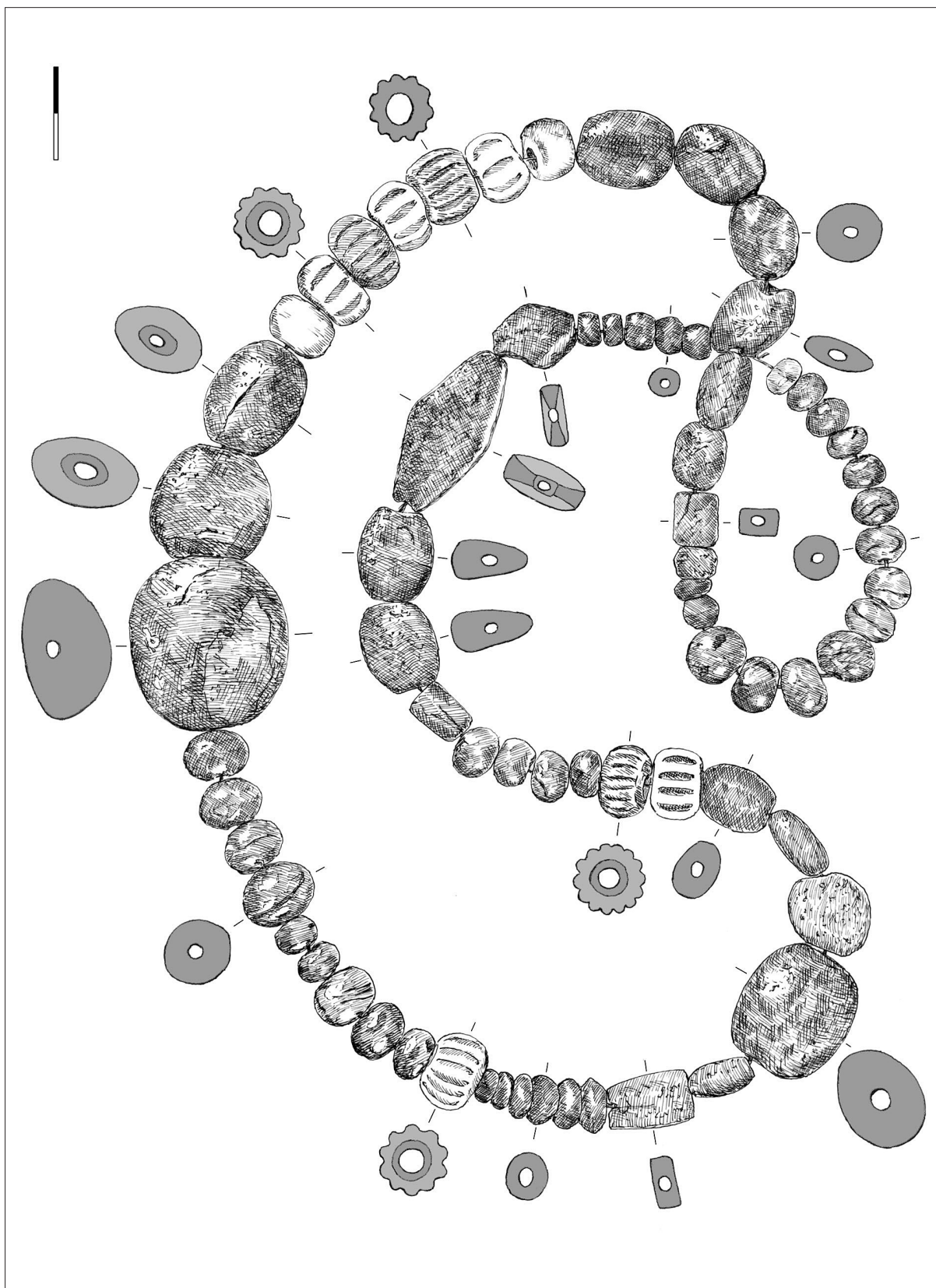

2

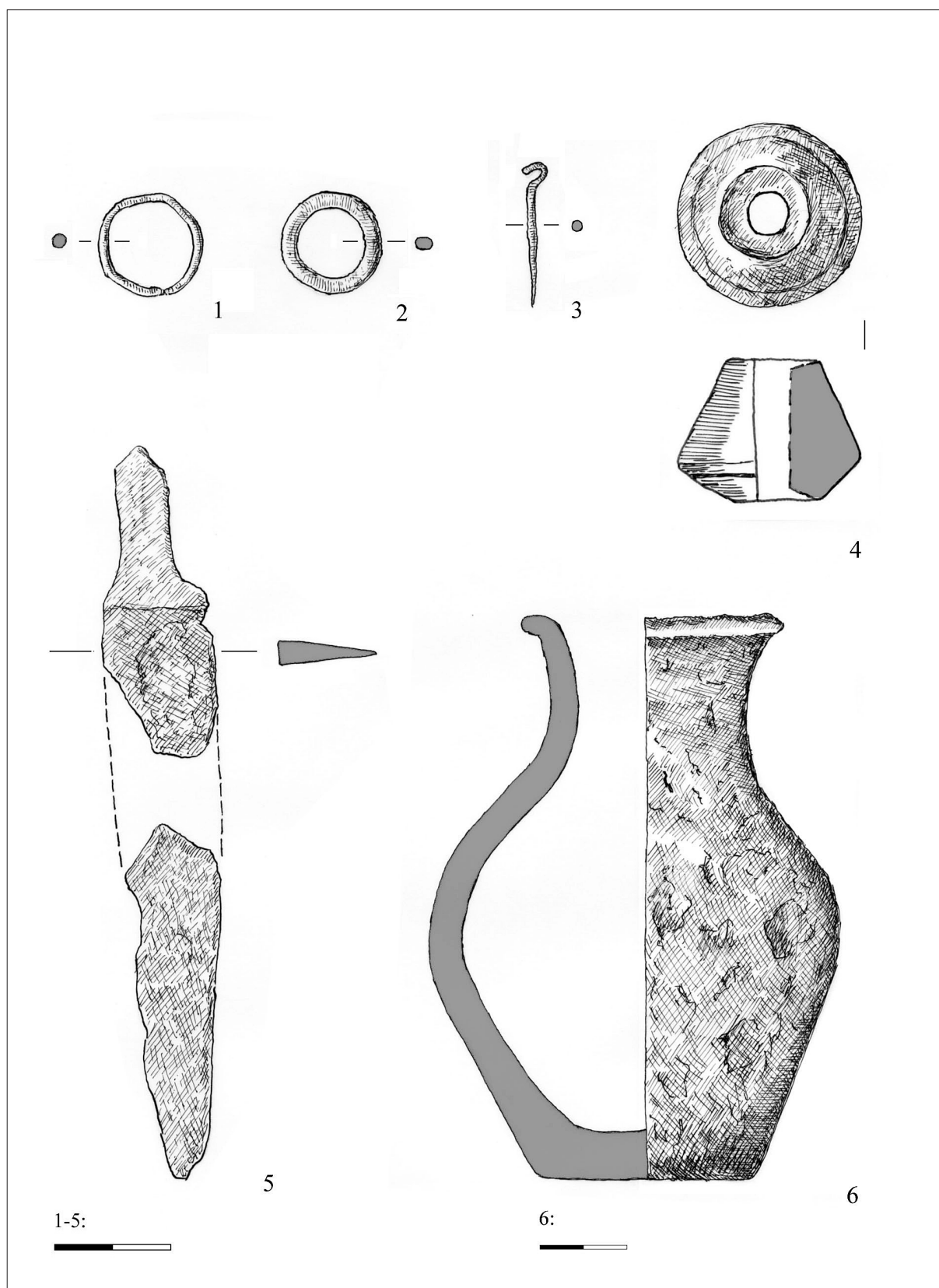
5. kép. Budapest, XVI., Sashalom, Zalavár utca 7. 1: Helyszínrajz; 2: A sír lelőhelye. (fotó: Szűcs István)

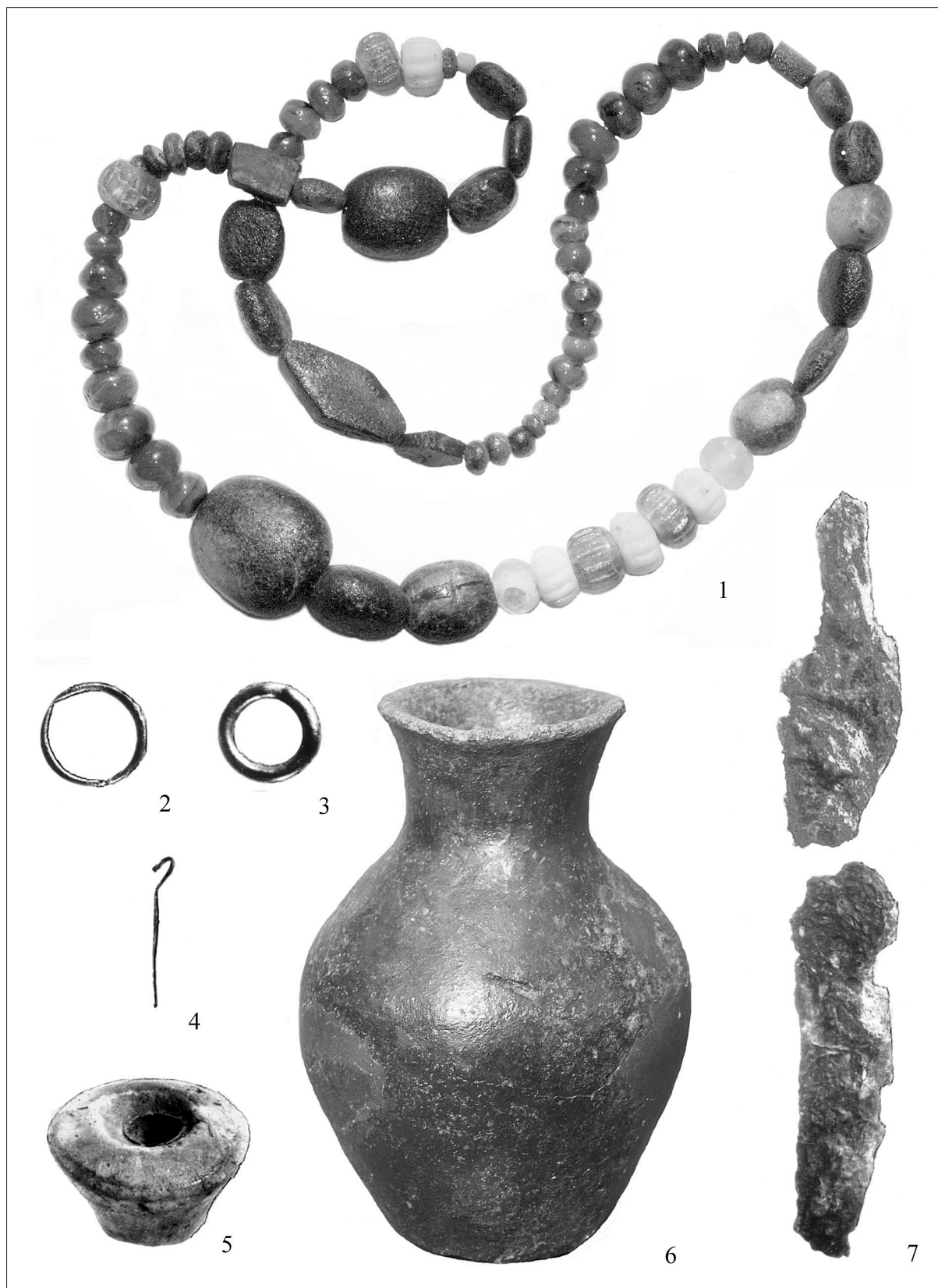
6. kép. Budapest, XVI., Sashalom, Zalavár utca 7. 1: Sírrajz; 2-3: Sírfotó (fotó: Szűcs István)

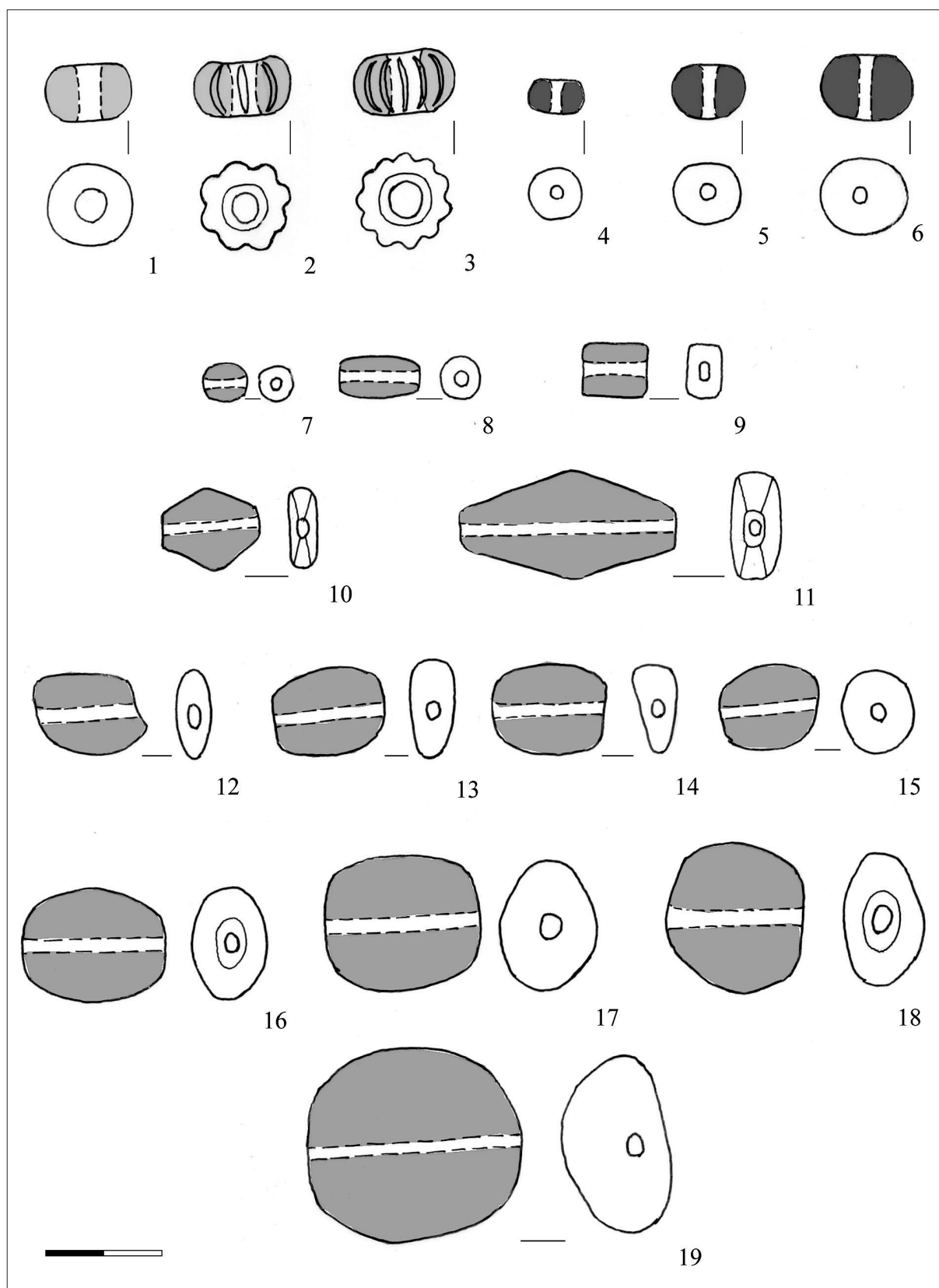
7. kép. Budapest, XVI., Sashalom, Zalavár utca 7. Üveg- borostyán- és karneolgyöngyök

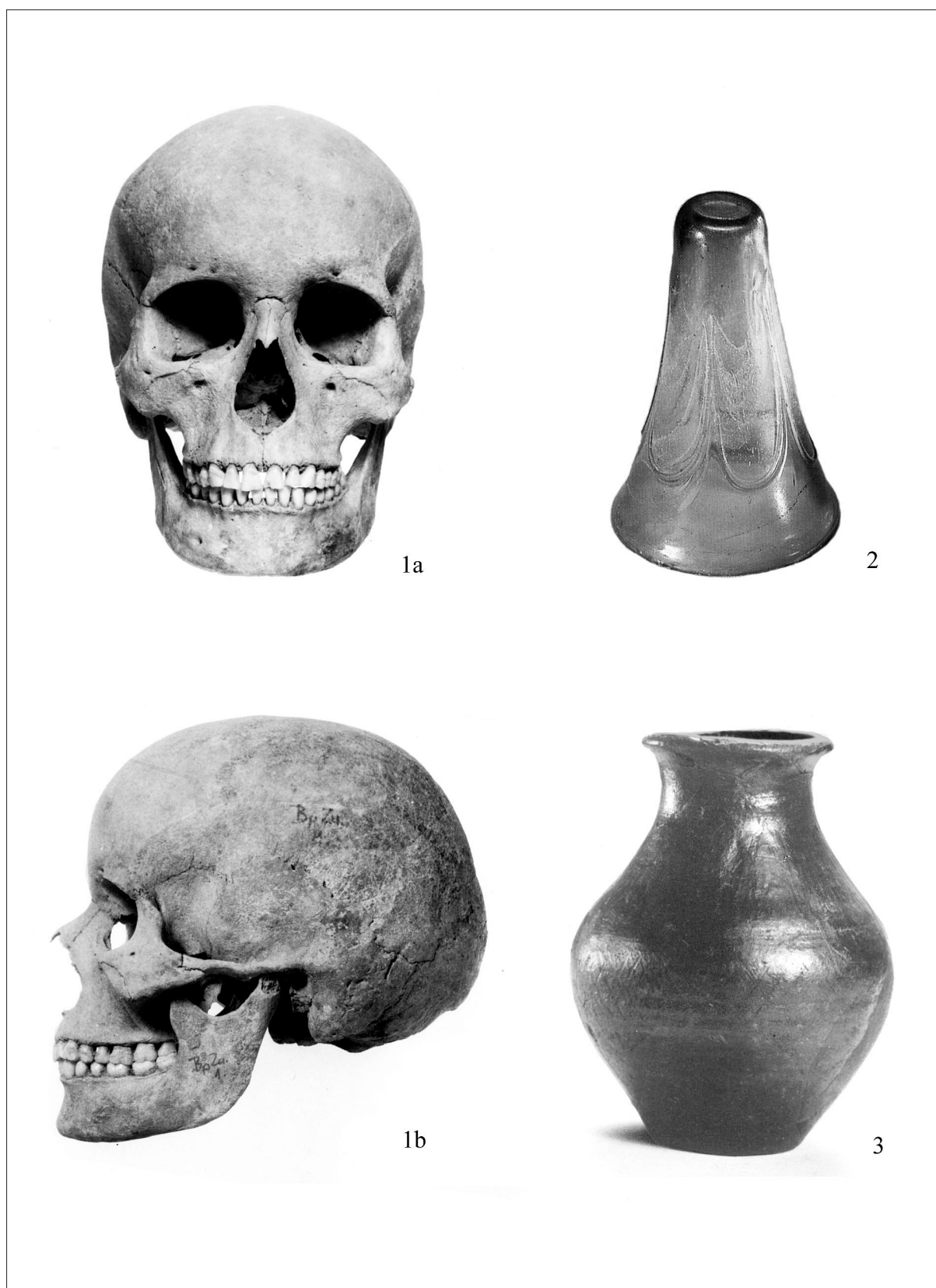
8. kép. Budapest, XVI., Sashalom, Zalavár utca 7. 1-2: bronzkarikák; 3: vas horog; 4: agyag orsógomb; 5: vaskés; 6: agyag edény

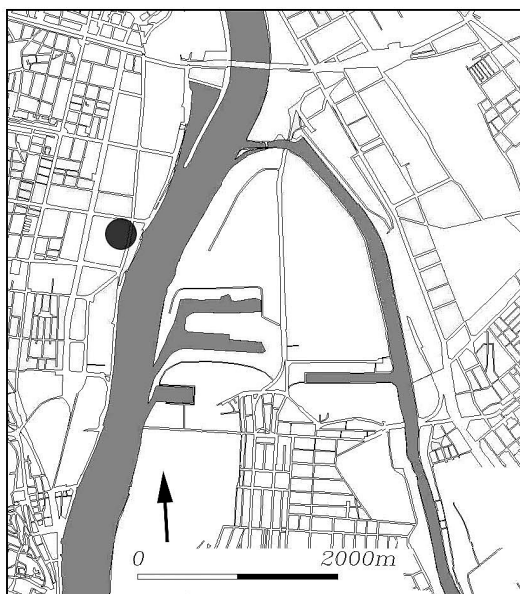
9. kép. Budapest, XVI., Sashalom, Zalavár utca 7. 1: gyöngysor; 2–3: bronzkarikák; 4: vas horog; 5: agyag orsógomb; 6: agyag edény; 7: vaskés (1,6. fotó: Tóth Csilla, 2–5,7: Molnár Ilona)

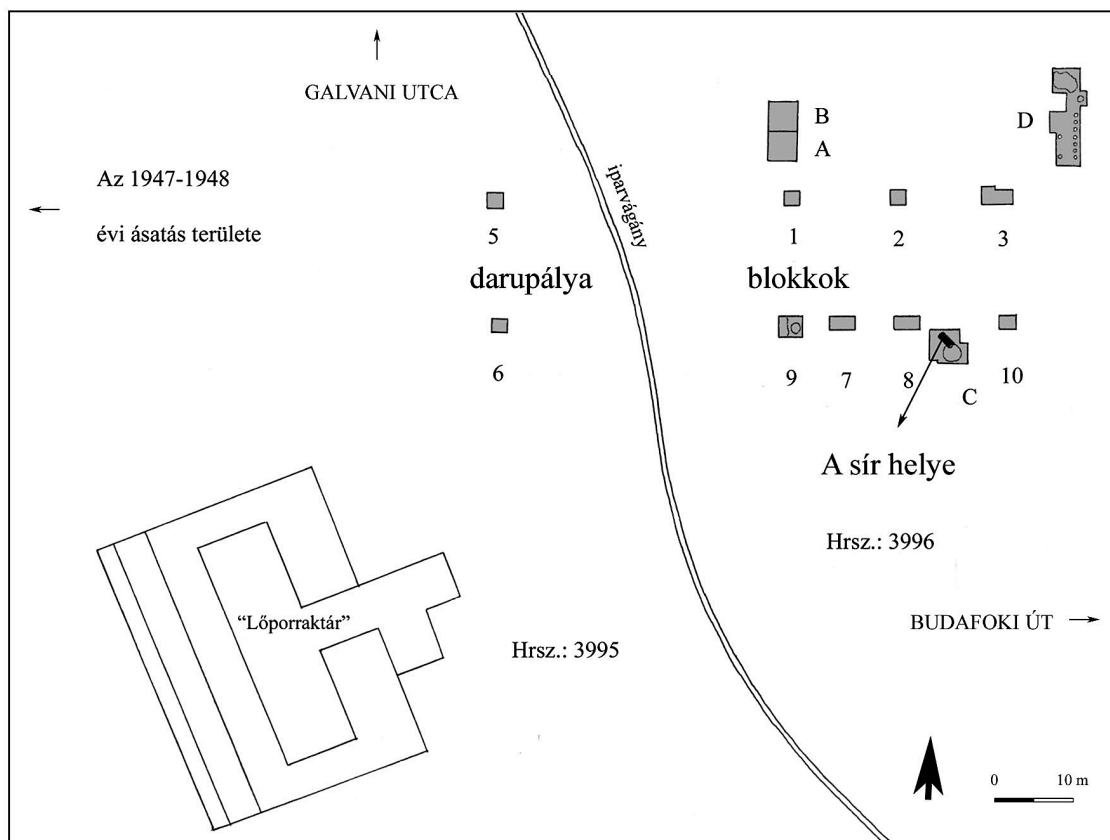
10. kép. Budapest, XVI., Szashalom, Zalavár utca 7. Gyöngytípusok. 1-3: üveg; 4-6: karneol; 7-19: borostyán

11. kép. Budapest, XVI., Saslalom, Zalavár utca 7. 1a-b: a koponya. 2-3: Mödling-Lerchengasse 1. sír (GERMANEN VII, 31.a-b) (1a-b. fotó: Komjáthy Péter)

1

2

12. kép. Budapest, XI. Budafoki út 78. 1: A lelőhely; 2: a leletmentés helyszínrajza (1958)

1

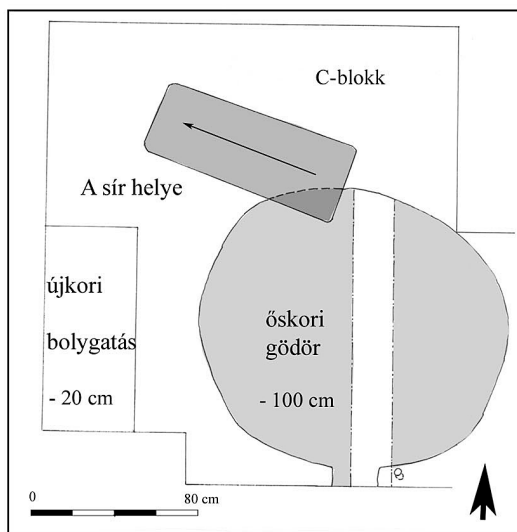

2

3

13. kép. Budapest, XI. Budafoki út 78. 1–3: Az 5. századi sír (fotó: Alföldy Géza)

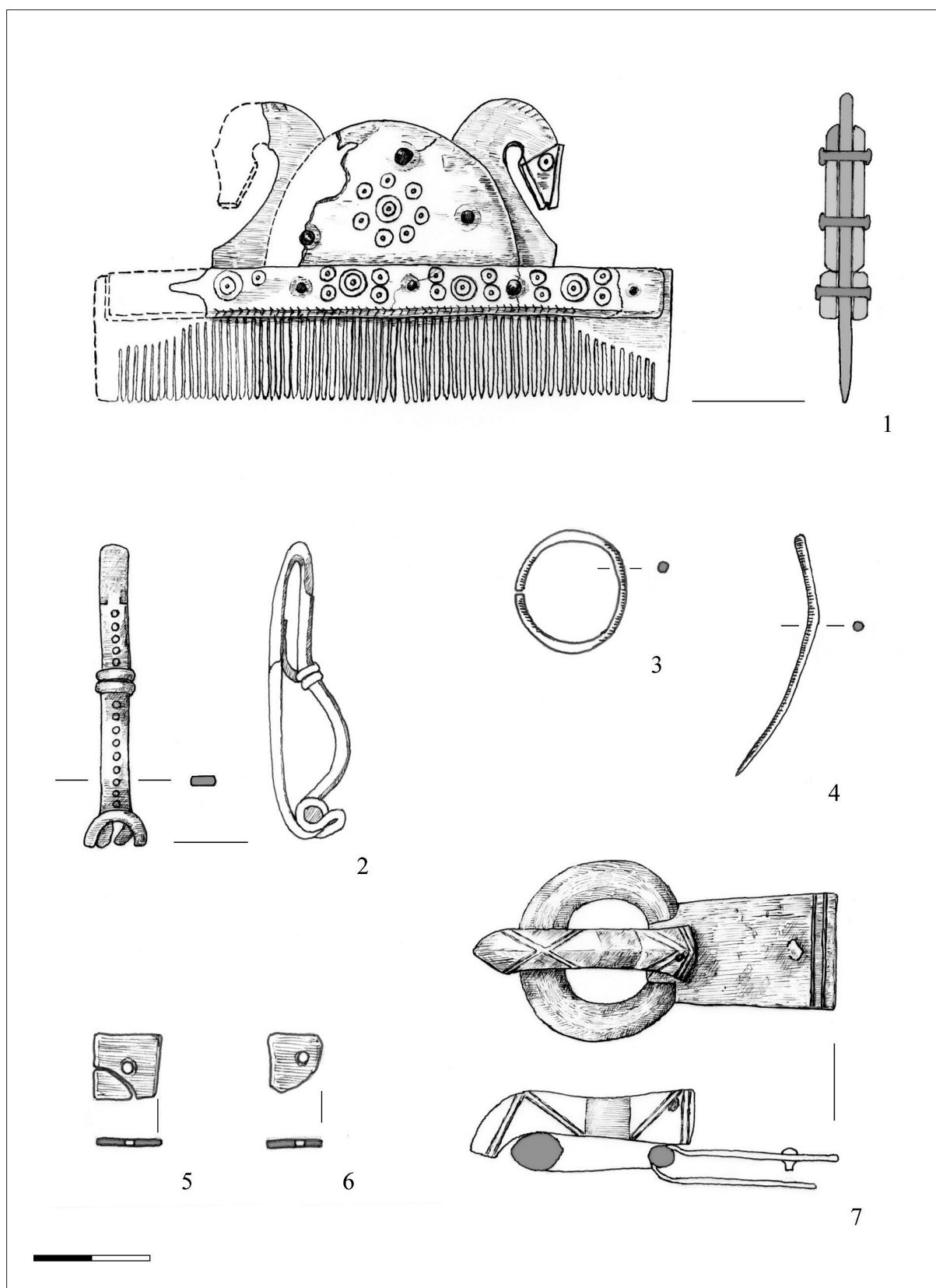

1

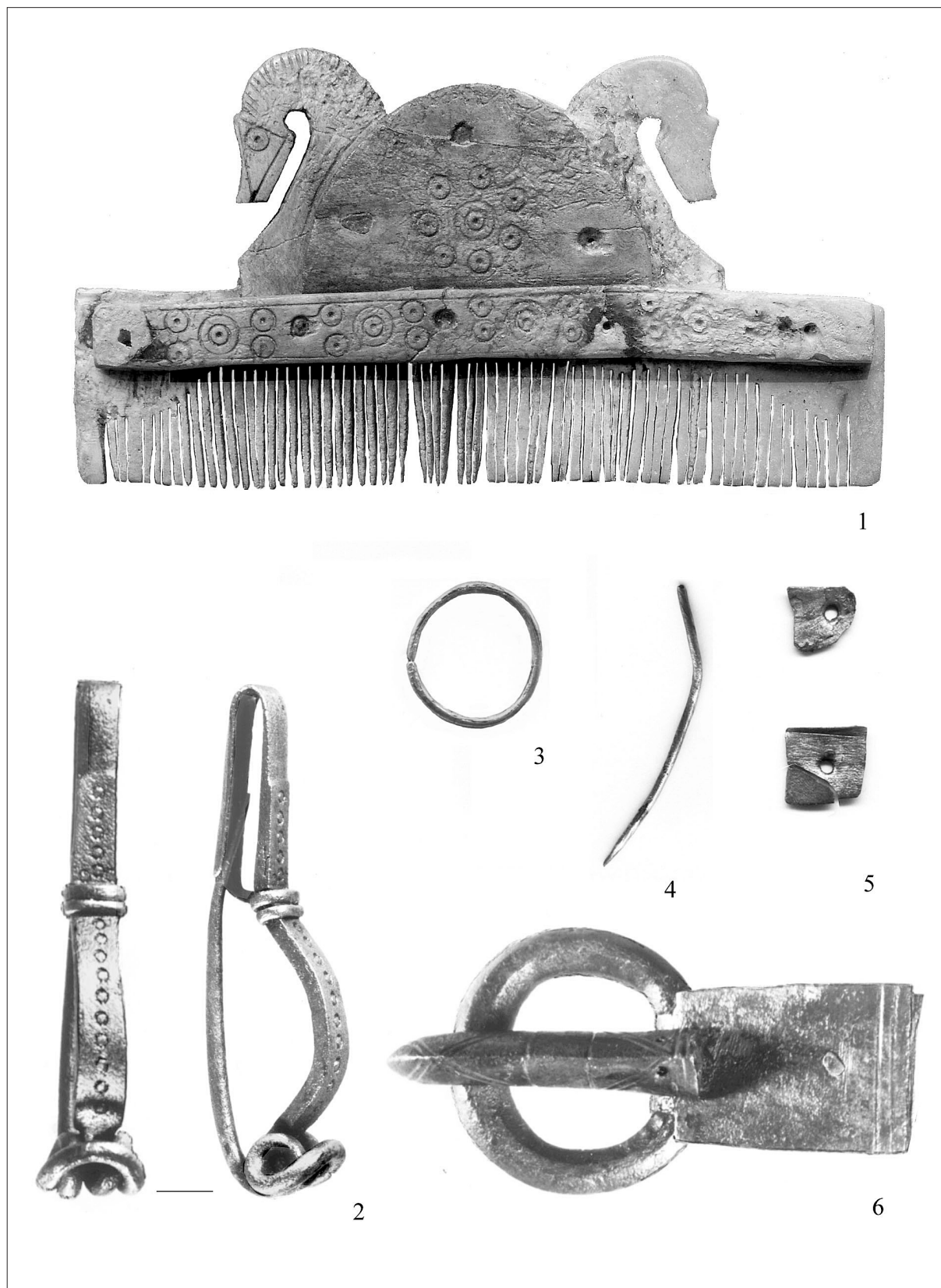

2

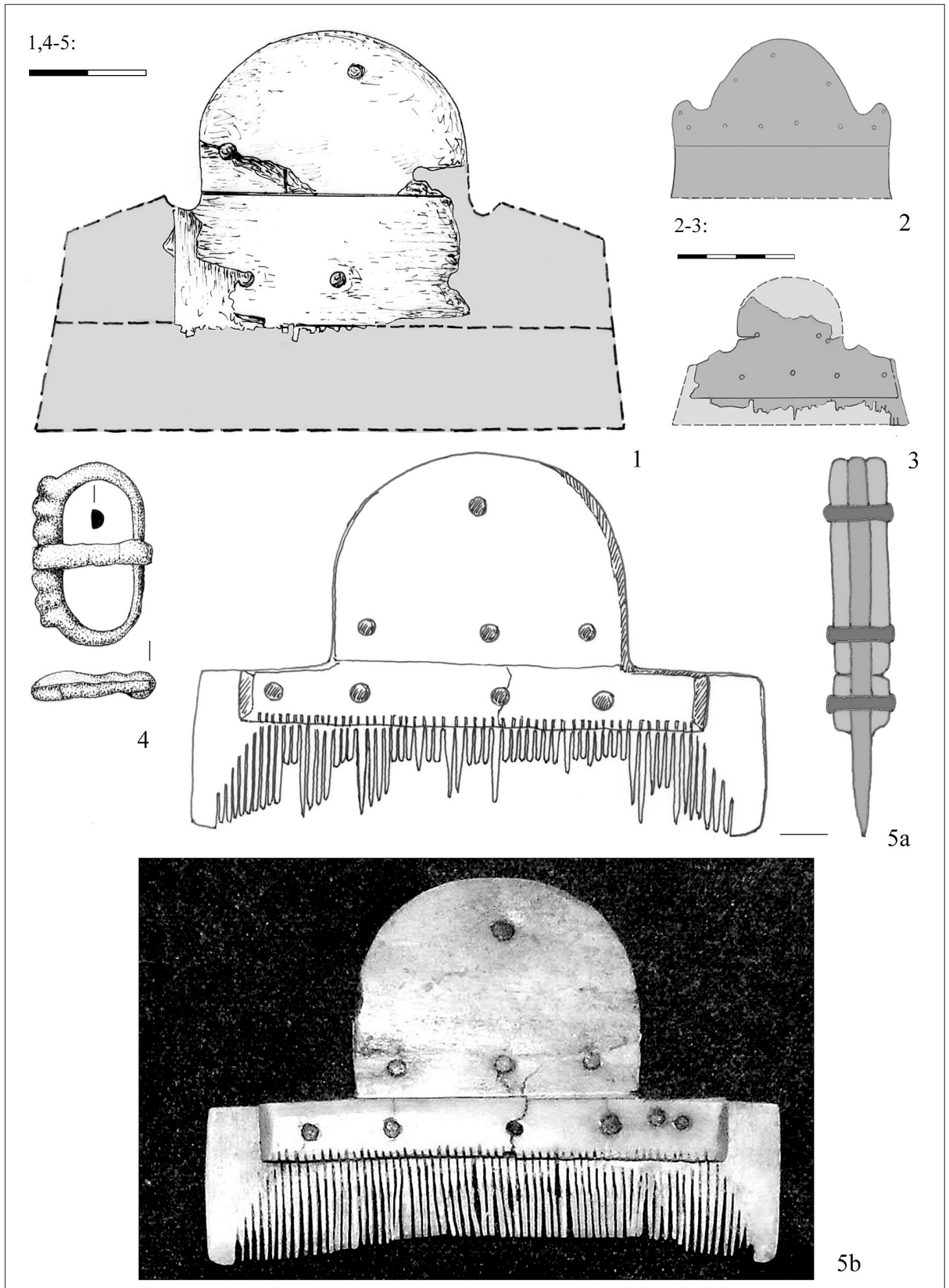
14. kép. Budapest, XI. Budafoki út 78. 1: A C-blokk rajza; 2: a sír mellékletei (fotó: Alföldy Géza)

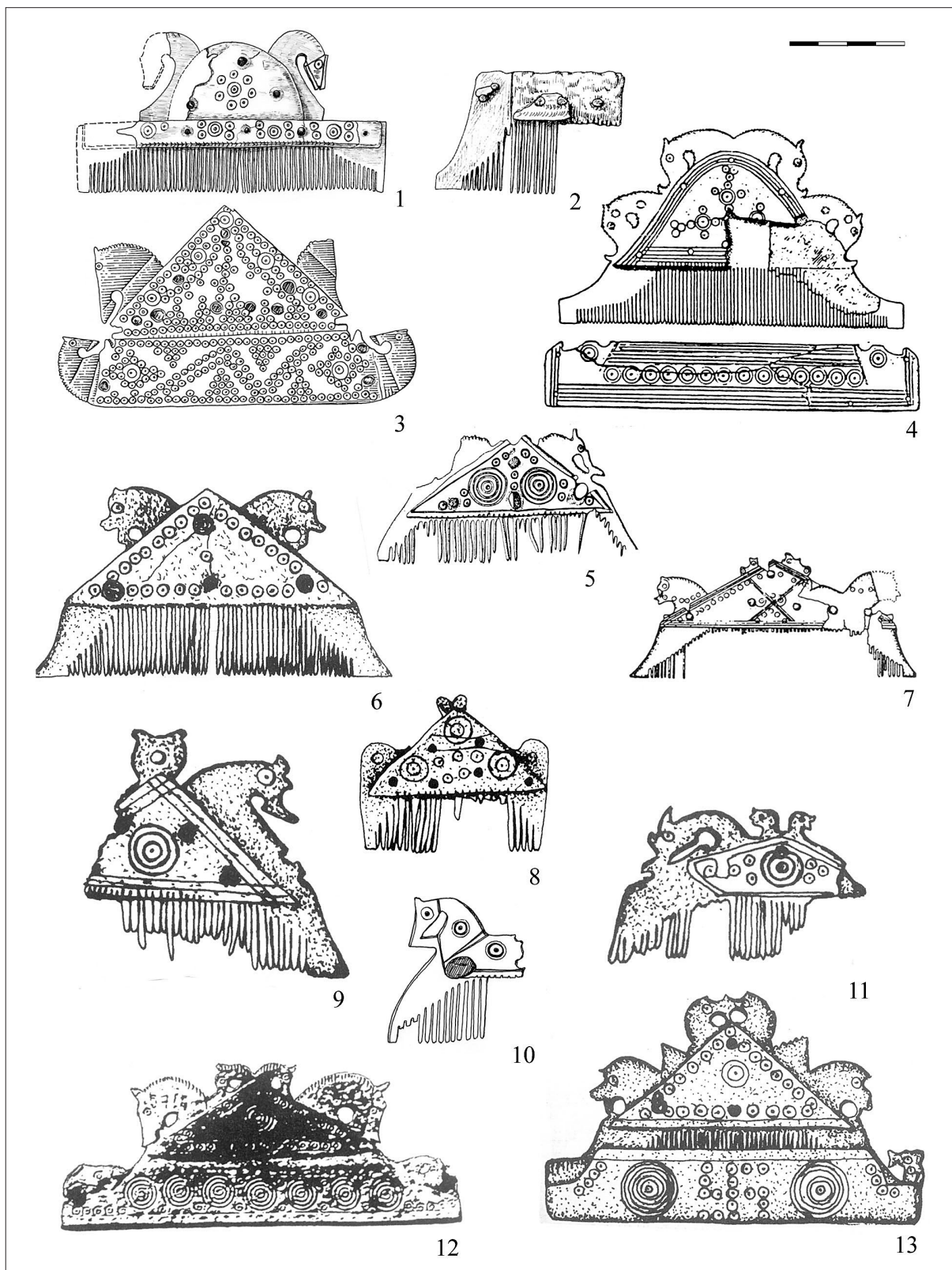
15. kép. Budapest, XI. Budafoki út 78. 1: Csontfésű; 2: bronz fibula; 3: bronz fülbealó karika; 4: bronztű; 5-6: bronz lemezek; 7: bronzcsat

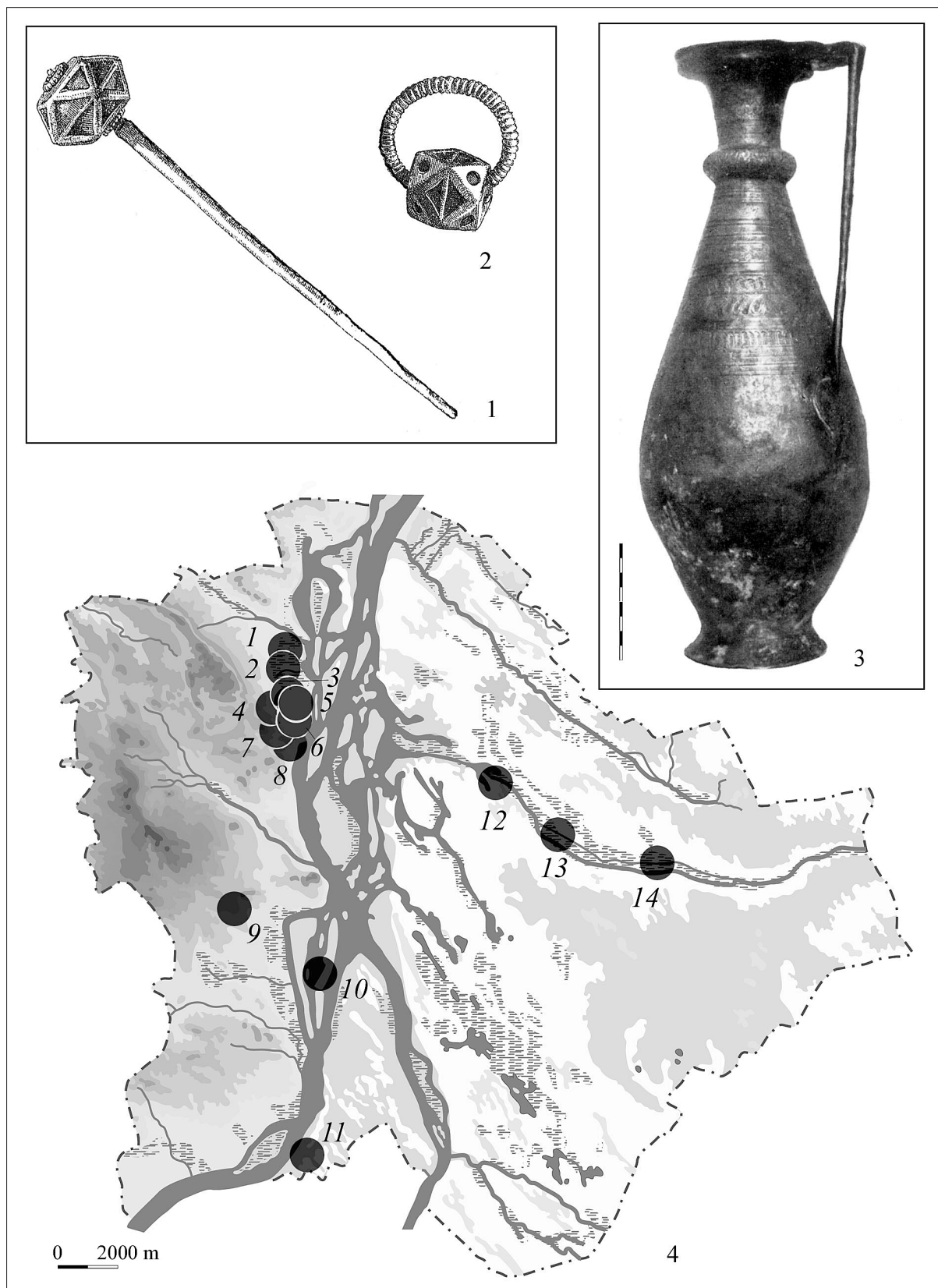
16. kép. Budapest, XI. Budafoki út 78. 1: Csontfésű; 2: bronz fibula; 3: bronz fülbevaló karika; 4: bronz tű; 5: bronzcsat (1–5: fotó: Tóth Csilla; 2,6: Molnár Ilona)

17. kép. 1,4: Budapest, III. Bécsi út 203, IV/9. sír, csontfésű töredéke és bronzcsat (TOPÁL 2003. Pl. 33); 2: Perejaszlav-Hmelnyickij 5. sír, a csontfésű formája (I GOTI Fig. I.109); 3: Unteresiebenbrunn, gyermeksír, a csontfésű formája (SCHMAUDER 2002. Taf. 226,4 után)

18. kép. 1: Budapest, XI. Budafoki út 78; 2: Tarnaméra–Urak-dűlője 2. sír (BÓNA-SZABÓ 2002. Taf. 57,3); 3: Lébény–Magasmart (TEJRAL 1988. Abb. 21,7); 4: Rommersheim (BÖHNER 1987. Abb. 13,7); 5: Rannersdorf (TEJRAL 1988. Abb. 16,13); 6: Trier (BÍRÓ 2002. Nr. 86); 7: Sens (PETITJEAN 1995. Pl. VI, 4); 9: Gäroan (BÍRÓ 2002. Nr. 87); 10: Karataš (POPOVIĆ 1987. Taf. 8,1); 11: Kupinovo (BÍRÓ 2002. Nr. 88); 12: Ism. lh., Louvre (PETITJEAN 1995. Pl. VI,6); 13: Enns (BÍRÓ 2002. Nr. 83)

19. kép. 1: Ó-buda, gránátberakásos aranytű és fülbevaló (NAGY 1897. 63–64. 1. kép 1–2); 3: Ó-buda, ezüst korsó (RADNÓTI 1938. XLV. t. 2); 4: A D₁–D₃ korszak (375–450) keltezhető leletei Budapest területéről (a lelőhelyjegyzéket ld. Appendix 1-ben!)

TARTALOM – CONTENTS

KÖSZÖNTÉSEK

BENCZE Zoltán	
Nagy Emese nyolcvan éves	7
WELLISCH Márta	
Nagy Emese (1926–) szakirodalmi tevékenysége	9
SZIRMAI Krisztina	
Kaba Melinda nyolcvan éves	13
HANNY Erzsébet	
Kaba Melinda (1926–) szakirodalmi tevékenysége	15

TANULMÁNYOK

ENDRÓDI Anna – Horváth M. Attila	
Kora bronzkori arany korong Csepel-szigetről	
<i>Early Bronze Age gold disc from the Csepel Island</i>	21
MARÁZ Borbála	
Budapest–Gellérthegy és környékének késő LaTène-kori településtörténete II.	
<i>Siedlungsgeschichte von Budapest – Gellértberg und Umgebung in der späten LaTène-Zeit II.</i>	31
FACSÁDY Annamária	
Ékszerlenyomatos római téglá Aquincumból	
<i>Brick with jewel impression from Aquincum</i>	45
FACSÁDY Annamária	
Aquincumi fülbevalók	
<i>Earrings from Aquincum</i>	51
GABLER Dénes	
Terra sigillaták az albertfalvi vicus nyugati részén	
<i>Terra sigillata im Westteil des vicus von Albertfalva</i>	71
NAGY Margit	
Kora népvándorláskori sírleletek Budapest területéről	
<i>Grabfunde aus der frühen Völkerwanderungszeit im Gebiet von Budapest</i>	95
BERTALAN Vilmosné	
Corrardus „procurator operum domine regine ... senioris”	
<i>Meister Corrardus, der Leiter der Bauarbeiten und Bauwerkstatt von Königin Elisabeth</i>	157

IRÁSNÉ MELIS Katalin – TÓTH Attila	
A Budapest Margit-szigeti királyi udvarhely és a domonkos apácakolostor területén előkerült építészeti kőtöredékek katalógusa	
<i>Katalog der im Bereich des Königssitzes und dem Dominikanernonnenkloster auf der Margareteninsel von Budapest gefundenen architektonischen Steinfragmente</i>	179
HAVASI Krisztina	
Az óbudai királyi, utóbb királynéi vár kőemlékei	
<i>Steindenkmäler der königlichen Burg von Óbuda</i>	221
HOLL Imre	
Külföldi kerámia Magyarországon III. (14-17. század)	
<i>Ausländische Keramikfunde in Ungarn III. (14–17. Jh.)</i>	253
BENDA Judit	
Fazekasműhely a 18. századi Vízivárosban	
<i>Eine Töpferwerkstatt in der Budaer Wasserstadt des 18. Jahrhunderts</i>	295
MŰEMLÉKVÉDELEM	
ISTVÁNYI Gyula	
Elméleti~, Épített~, Virtuális Rekonstrukció – a Kronoszkóp ürügyén	
<i>Rekonstruktion Theoretische~, Erbaute~, Virtuelle~ – A' propos Kronoskop</i>	315
ZSIDI Paula	
A papírtól a képernyőig – aquincumi rekonstrukciók	
<i>From the plan sheet to the screen– reconstructions in Aquincum</i>	323
MEGEMLÉKEZÉS	
SZILAS Gábor	
Kőszegi Frigyes (Újpest, 1933. – Hévíz, 2006.)	339
HANNY Erzsébet	
Kőszegi Frigyes (1933 – 2006) szakirodalmi tevékenysége	340
RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONS	343

RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONS

ActaArchHung	= Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ActaHAHung	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ActaAntHung	= Acta Antiqua (Budapest)
AJA	= American Journal of Archaeology
AKorr	= Archäologische Korrespondenzblatt (Mainz)
Alba Regia	= Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis (Székesfehérvár)
Antaeus	= Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
AnthrKözl	= Anthropológiai Közlemények (Budapest)
AntNat	= Antiquités Nationales (Saint-Germain-en-Laye)
AntTan	= Antik Tanulmányok (Budapest)
AqFüz	= Aquincumi füzetek : Aquincum. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései. (Budapest)
ArchA	= Archaeologia Austriaca (Wien)
ArchÉrt	= Archaeológiai Értesítő (Budapest)
ArchHung	= Archaeologia Hungarica (Budapest)
ArchKözl	= Archaeológiai Közlemények (Budapest)
ArsHung	= Ars Hungarica. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Közleményei (Budapest)
BAR BS	= British Archaeological Reports – British Series (Oxford)
BAR IS	= British Archaeological Reports – International Series (Oxford)
BJ	= Bonner Jahrbücher des Vereins von Altertumsfreunden in Rheinlande (Bonn)
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission (Berlin)
BTM	= Budapesti Történeti Múzeum
BudRég	= Budapest Régiségei (Budapest)
CIL	= Corpus Inscriptionum Latinarum
CommArchHung	= Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
DissArch	= Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae (Budapest)
DissPann	= Dissertationes Pannonicae (Budapest)
EMÉ	= Egri Múzeum Évkönyve (Eger)
FolArch	= Folia Archaeologica (Budapest)
FontArchHung	= Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
JAMÉ	= A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
JPMÉ	= Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
JRGZM	= Jahrbuch der Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz (Mainz)
KMK	= A Komárommegyei Múzeumok Közleményei (Tata)
KSIA	= Kratkie Szobscsenyija o Dokladah i Polevyh Isszledovanyijah Insztituta Arheologii AN. SzSzsZR (Moszkva)
LK	= Levéltári Közlemények (Budapest)
MAIET	= Materialy po Arheologii, Isztorii i Etnografii Tavrii (Szimferopol)
MFME–StudArch	= Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica (Szeged)

MHB	= Monumenta Historica Budapestinensia (Budapest)
MRT	= Magyarország Régészeti Topográfiája
MűÉ	= Művészettörténeti Értesítő (Budapest)
NK	= Numizmatikai Közlemények (Budapest)
RégFüz	= Régészeti Füzetek (Budapest)
RFS	= Roman Frontier Studies
RGA	= Reallexicon der Germanischen Altertumskunde
RLÖ	= Der Römische Limes in Österreich (Wien)
Savaria	= Savaria. A Vas megyei Múzeumok Értesítője (Szombathely)
SIA	= Slovenská Archeologia (Bratislava)
SMK	= Somogyi Múzeumok Közleményei (Kaposvár)
SovArch	= Szovjetszkaja Arheologija (Moszkva)
StComit	= Studia Comitatus (Szentendre)
StudArch	= Studia Archaeologia
SzekMÉ	= Szekszárdi Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
SzMMÉ	= A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve (Szolnok)
TBM	= Tanulmányok Budapest Múltjából (Budapest)
VMMK	= A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)